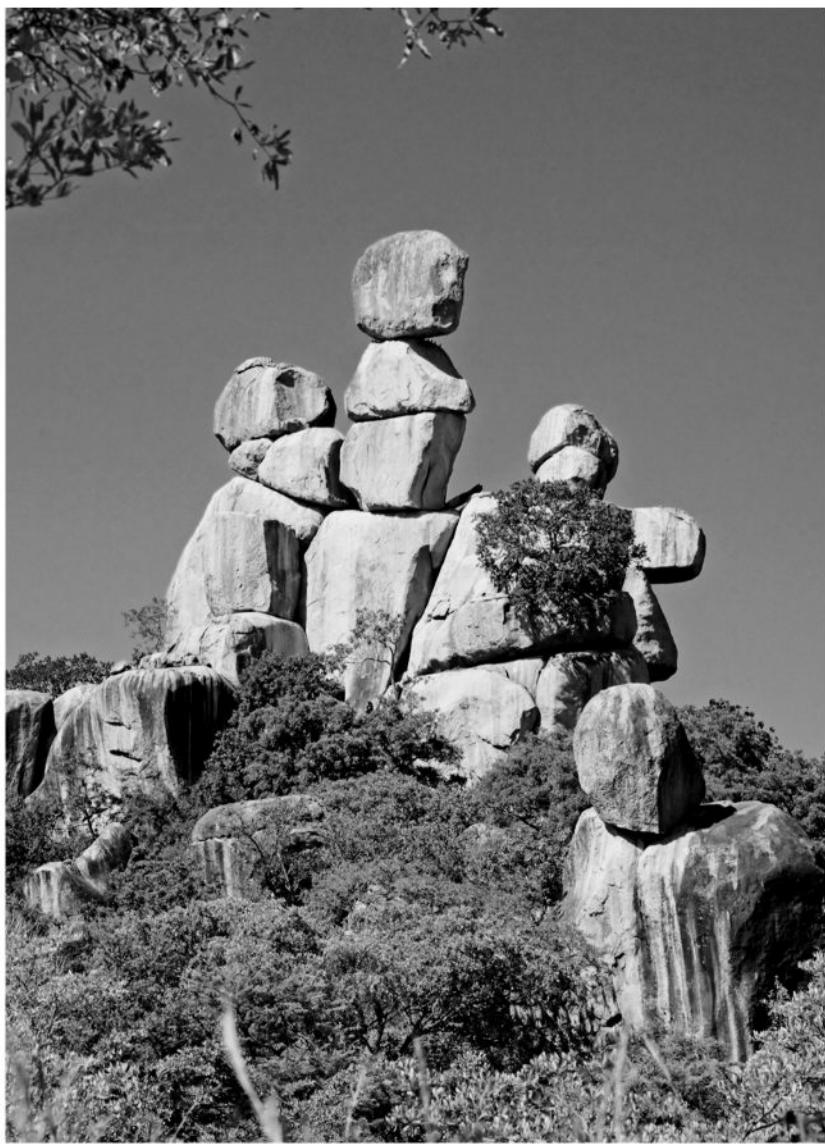
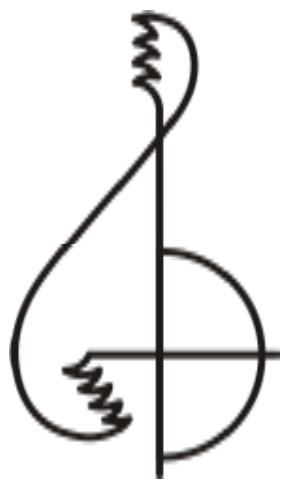

7
2011

НАЦИЯ ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор
Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КЛДЗЛЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2011

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН ÆМÆ ÆХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæсттæмæ

Сæйраг редактор
Хъодзаты Æхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лиæс, КъАДЗАТЫ Стапислав, КъУСРАТЫ Анатоли,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2011

НОМЫРЫ ИС:
ДЗУГАТАЫ ГЕОРГИ: 100 АЗЫ

<i>ДЗУГАТАЫ Георги.</i> Ехх, цы фәзи уызы уалдзәг?.. Æмдзәвгәтә	6
--	---

<i>МАЛИТЫ</i> Хасан. Сау ләг. Радзырд	10
---------------------------------------	----

<i>БОЦИТЫ</i> Алыксандр. Мә царды чиныг. Æмдзәвгәтә	24
---	----

<i>ТЬЕХТЫ</i> Валентин. Зноны хур. Этюдтә	29
---	----

<i>ДЫГЬУЫЗТЫ</i> Тенгиз. Царды хъуләттә. Æмдзәвгәтә	51
---	----

<i>ДЖУСОЙТЫ</i> Нинә. Ләгдзинады кадәр	57
--	----

<i>ЦОМАРТАТЫ</i> Дунетхан, КОБЕСТЫ Зауырбек, ХӘМЫЦАТЫ Юри. Æмдзәвгәтә	72
--	----

<i>ÆЛХЪАЦАТЫ</i> Асләнбек. Æрыхъусәттаг хабәртә	75
---	----

ТӘЛМАЦТӘ

<i>ЗОЛОЙТЫ</i> Аркади. Немыцаг поэзийә	77
--	----

АДӘМОН СФӘЛДЫСТАД

Аргъяуттә	82
-----------	----

<i>МАХ ДУДЖЫ РАВДЫСТ</i>	92
--------------------------	----

ЛИТЕРАТУРӘЙЫ ФАРСТАТӘ

<i>ХЪАЗИТЫ</i> Мелитон. Фыдәлты фәдтә агургәйә	104
--	-----

РӘСТАГ-РӘСТАВЗАРӘН

<i>КҖОЙТЫ</i> Астемыр. Бинонты сәфт	124
-------------------------------------	-----

УИДӘГТӘ

Уырнаңтә әмә мәнгүырнаңтә	131
---------------------------	-----

АРВИСТОН	134
-----------------	------------

*Журналы авторты хъуыдыйтимә редакци
алкәд разы наэ вәййы*

ДЗУГАТЫ ГЕОРГИ: 100 АЗЫ

ДЗУГАТЫ Георги

ЕХХ, ЦЫ ФÆЦИ ҮҮЦЫ УАЛДЗÆГ!.. ХИД

Ардынæгау дардыл ныззылд
Үйнгæг комы ‘фсæн хид бærзонд.
Йæ быны хæххон фурд æхсист,
Лæбуры, цæф ыстайау, сонт,
Фынкдзыхæй ныккæны æхситт, –
Æз хъусын фæллад хиды сидт:

«О, адæм, тындзын уын мæ риу,
Цæмæй йыл æдасæй цæуат,
Кæннын уæ æфсымæртау иу,
Цæмæй мын ныфсджынæй цæрат»...

Куыннæ дæ тæхудиаг, хид,
Дзыллæтæн хæргæнæг ысдæ, –
Мæ сæрæй дын кувын æз дæр,
Хæрз ныллæг дын исын мæ худ.

УАЛДЗÆДЖЫ КОМУЛÆФТ

Уалдзæг æвдадзы хос тадзы,
Быдыртæй рахизы уынгтæм.
Зæрдæйыл базыртæ садзы,
Ахъары ронгау наэ уæнгты.

Байдзаг и хъарм фæлмæн уæлдæф
Мæргъты цыыбар-цыыбур зардæй.
Урсбазыр дидинты хæрздæф
Сæрвæтты зилы мæ разæй.

Райхъал нае Мад-Зæхх йæ фынæй,
Бахæрон, участæн, йæ рынтæ!
Хæрисы бурбын къуыбыртæй
Райгуырдзæн хъазы лæспынтае.

Зарæг ыспæртт кæны артау,
Бардзгай зæллангæнæг зæлтæ
Арвмæ ысцъыкк ласынц маргъау,
Хауынц æвзиست мырты цъæлтæ.

ЕХХ, КÆМ ЫСТЫ...

Ехх, кæм ысты уыцы бонтæ:
Сæрвæт судзы мин зынг цæстæй,
Сыздах зилгæ фосы дзугтæ,
Ды – сæ фыйиау, цырд, æвзонг дæ.
Æрдз ныццагъта ‘взист хъуытæтæ,
Хуры тынтыл цъиу ныссуртæ.

Æтт, ныццæлхъ кæн дзаг хъæлæсæй, –
Зарды зæлтæ хæхты тигътæй
Атæхдзысты сонт, хæлæфæй,
‘Рызгъæлдзысты дихтæ-дихтæй.

Бон фæхизы ныр йæ тынгмæ,
Дзуг нырривæд тулдзы фарсмæ.
Нымæт райтау дзаджджын фынгæн,
Де ‘мбал хызын зæхмæ ‘ристай.

Сæгты фæздон – лалымдынгæй,
Æхсыр фестад урс цыхцыртæ, –
Къусы бады хъарм фынчытæ.
Урс нымæтхуд узы дымгæ,
Сæгтыл сæхъис – даргъ, пыхçылтæ.

Ехх, цы фæци уыцы сæумæ,
Мæн цъæхдзастæй чи рæвдыдта,
Мæн йæ тары чи ныуærста,
Чи мæ иста хæхты сæрмæ,
Сагъæстыл мæ чи æфтыдта,
Риуы зарæг чи нывæрдта?!

* * *

Æз уарзын дæ «нæ»-тæ, дæ фаутæ,
Дæ тызмæг фækасты дзæнгæл.
Æз уарзын дæ сай цæстыхаутæ,
Дæ рæсугъд, æнæмигъ зæрдае.

Дæ æрдын æрфгүйты æлхынцъæй
Куы зыны дæ сагъæсты сæр.
Дæ сарат æвзаджы æлхыскъæй
Куы схъиуы, æхсонау, цæхæр.

Куы судзын, цырагъау, дæ мæстæй
Уæ кæрты æфсæрмдзаст изæр.
Æз уарзын, куы сдзурыс мæ фæстæ:
«Нæуэндаг!

Æвзæр дæ,
æвзæр!...

ИРОН АЕВЗАГ

Мæ цæст дæ сомы дæр нæ уарзы,
Дæ мæт мæ бадомдта, мæ зынгыл! –
Тæрсын дын алы бон, тæрсын дын,
Æдзух мæ цин æмæ мæ зын дæ.
Лæууын табугæнгæ дæ разы, –
Хъæбул йæ гыццийы куыд уарзы..
Дæ цæхæр цæстытæм фækæсын
Æмæ сын бацъиндæй фæтæрсын...

НЫМАËТ

Нал хизыс рагъæнæй, сай нымæт,
Къулыл дæ ‘нкъардхуызæй банахæст.
Нал дæ и, сай цæргæс, тохы мæт,
Нал хъусыс топпы хъæр, карды дзæхст.

Уайынц мæ цæстытыл де стæртæ:
Хъал бæхыл пакайæ цас тахтæ!
Уаддым фæйлауынæй не ‘фсæстæ,
Д ‘аууоны – сахъ лæджы хотыхта.

Хъама, æхсаргарды цъыччытæй
Калдис дæ хилтыл сырх зынджытæ.
Хоста дæ ихуарды тыг'ьды зæй,
Уадис дæ фærстæй цыхпырджытæ.

Де сгуыхты замантæй д ‘абонмæ
Цас хъару хастай дæ базыртыл!
Чи зоны, растой дæ аууонæй
Иры гуышпирсар хъæбатыртæ...

—————»«————

САУ ЛӘЕГ

Радзырд

Aдәймаг, дам, тутмондаг у. Чи зоны, афтәе у. Чи зоны, афтәе наеу. Аз иунәг хатт федтон тутнуазәг ләг, фәлә мәм адәй-маджы хузызән нае фәкаст. Уәд Табеты Бетъир кусарты тутмәк күс бадардта, куы айдзаг, уәд йә алывәрстәм хәйрәджы каст акодта әмәй йә анызта. Абон дәр ма йәм кусартгәнәг ләгтә зулмә кәсынц, мәнән та мәй ңастьты раз ис уышы ныв. Аңад ныв. Туг дойны сәттән наеу. Стәй хәринағ дәр. Бетъир та афтәе дзырдта, цингәнгә: «Мәнән туг хорз тайы».

Нә фыдаелтә тугән йә уындәй тарстысты, йәхицәй та йын ард хордтой. Иу хатт фехъуистон мәсты ләгәй ахәм ныхас: «Аз ын мә туджы цыыртт йә хузыры ауадздынән!» Гъәй-да-гъа! Афтәмәй та нае адәм сәе масти тугәй исынмә нае тағъд кодтой. Сәе тәппудәй? Нә – ағъдауәй! Ләгдзинад уыд уышы ағъдауән йә кәрддзәм, аз әппәтә сәр дән, зәгъгә, уышы хузыды уыд адәймагән йә нысан әмәй йә сәрыстырдзинад, йә хотых. Хъама сласын әңцион у, зындәр фәстәмә йә кәрддзәмы нытьтыйссын.

Туг исын – тәвдтугты уромәг. Уыдон-иу дзырдтой: туг тугәй әхсадәуы. Зондаджындаәртә дзырдтой: туг тугәй не ‘хсадәуы. Чи сәе растдәр у? Цы федтам әмәе

цы уынәм, уым фыдәлты әмбисонд йә рәстдзинад фараст хуызы әвдисы. Туг исыны әгъдау күң нә уыдаид, уәд адәм кәрәдзи фәцагътаиккой. Уәddәr... Туджы ад махәй алчидаәр зоны: гыццыл сывәллонән йә къух күң фәцъәррәмыхст уа, уәд ай әппәтты фыццаг йәхәдәг асдәры... Уый у хи туджы ад. Уыцы туг әнад әмә адджын у. О, туг хәрүнән дәр, нуазынән дәр нә бәэззы. Фәлә йә уәddәr хәрәм әмә нуазәм. Афтә мачи банхъәләд, әмә, дә къухы цы сынды бауади, уымәй скәлгә туг әрмәст дәхи у. Нә, уый не 'ппәтты тут у, әмә йә цәсты гагуийа хъаҳъәнен хъәуы. «Мәнән тут хорз тайы», – дзырдта уыцы ләг. Нә, уый хынджыләг кодта. Әви нә кодта? Күйд хъуамә зәгъя, туг мәнән хорз тайы, зәгъгә? Мә хуртә, туджы хәрд әмә туджы 'фхәрд царды кәдфәндидәр әмә кәмфәндидәр никәмән тайынц.

1.

Датетыхъәуы бирә фәсивәд уыд, әмә, хъааст кәм әрцарәз-таиккой, уйбәрц бынат Фәйзәты дәлбазыр нә артой. Хәст рагәй ләууыд сәкъасәрлы, әмә Датетыхъәу хъаасты бәстү сәхи рагәй хәстмә цәттәе кодтой. Чи сын ай загъта, уый нә зонынц, фәлә, дам, дә кәд сабыр цард фәндү, уәд дәхи хәстмә цәттәе кән. Хъәу ацис дыууә дихы уәлләгтә әмә дәлләгтә. Кәйдәр зондәй уәлләгтә Темыры фарс фесты – хъәздыг знаг алкәй алхәненмә дәр дәсны уыд.

Дәлләгтәй ма чи бazzад, уыдон мәсүгмә бацыдысты әмә уырдыгәй хәцүн райдытой. Бон, дыууә, әртә... Ацайдагъ хәст. Мәсүджен къултәй зынты хаудта, фәлә – маразәгъай. Цыппарәм бон ләбүрдҗытыл мәсүгәй дур калын райдытой. Знагәй дзәвгар күң фәхъуыд, уәд уыдон дәр тәрхоны әрбадтысты, дардәр цы кәнәм, зәгъгә. Адәм сә райгуырән зәхх күң хъаҳъәнной, уәд сын басәттән кәй нәй, уый зыдта Темыр дәр әмә йә къуызыппаты әрәмбырд кодта.

– Фонд әмә фондзыссәдзәй хәңџут уыцы мәсүджен ныхмә, фәлә уәе бон ницы у.

– Цыппар дунейи уәлдәр, мах ныхмә чи фәләууя, ахәмтә нәй, фәлә уым, әвәццәгән, хәйрәдҗытә бадынц...

– Дзәгъәл ныххәстә. Сәхицәй сын исказ баххуырсуг.

– Уәййаг не сты, паддзәхты паддзах.

– Әхцайы ныхмә дәлимон дәр нә ләууы. Балхәнүт сә.

- Кәй балхәнәм, паддзәхты паддзах?
 - Нә ныхмә чи ләууы, уыдонәй искәй. Хорз әмбисонд сәм ис: «Мәсиг хи дурәй хәлы». Әз хорз зонын ацы адәмән се ‘ртә зиджы: мулк сәм бәрzonдdәр у зондәй, алчидаr сә иннәмәй йәхи уәлдәр әвәры, иу дзы иннәмәй хуыздәр куы уа, уәд уый ье ‘нәуынон у. Замманай гәнәнтә. Ди та афтә зәгъыс, дәлимонтә, дам...
 - Адон уыдонәй не сты, паддзах.
 - Сыгъзәрины зәлланг алқай хъусән дәр әхсызгон мыртә хәссы, фәнды моладзан уа, фәнды – сих...
- Сауләг хъавгә-хъавгә схызт дурәмбонды сәрты әмә бахызт цатырты фәзмә. Хъаxхъәнәг әй уайтагъд әрураәтта.
- Әз хәссын хорз хабар паддзахән, кәд гәнән ис, уәд мәйә фәсдзәуинтән сә дәлдәрмә бауадз.
- Раңысты фондзәй.
- Сауләг дәргъвәтин ныхасыл не схәңцид:
- Иу гәнән, паддзәхты паддзах...
 - Уый паддзәхты паддзах нәу, уый йә фәсдзәуинты дәлдәр у, гауыр...
 - Гы-гы...Мәнән уый уәddәр паддзах у... Кесенаты мәсиг никуы байсдзыстут, сә дон сын куы нае бацауазат, уәд.
 - Ди сын зоныс сә суадоны гуырән?
 - Зонын, әлдар. Фәләе йын афтәмәй фенән нәй.
 - Дзур, куыд әмбәлү, афтә.
 - Хабархәссәгән мызд фидын хъәуы...
 - Цас дә хъәуы?
 - М-м. Даes сыгъзәрины. Уыдон фаг уыдзысты.
- Темир смәсты:
- Әз никуы федтон фылдәрты. Фәлә цы гәнән ис?
 - Хәргәфсән цәxx ратдзыстәм, әртә боны йә скъәты фәдардзыстәм, стәй йә куы ауадзәм, уәд дон йәхәдәг ссардзән, паддзәхты паддзах. Афтә зәгъы хабархәссәг.
 - Әмә уый уәхицәй искәй сәр куыд не ‘рцахста?
 - Фылбоны бәстә у, паддзәхты паддзах, адонаен чи цы зоны...
- Әртә боны фәстә донгъуылгәнәг хәргәфс скъәтәй ратахти, смудгә-смудгә фахсмә суди әмә йә сәфтджытәй зәxx къахынмә февнәлдта. Цалдәр уысмы, әмә галы сыкъатә зәxxәй скалдысты.
- Нә уын дзыртоң, дон сәм ацы сыкъатыл цыд, ныр сә хъару

асәтдзән, – бачин кодта Сауләг, йә цәстом хурау ныррухс әмә ма йә ныхасмә сабырәй баftyыда: – Ныр мә масть сисдзынән Борәбазыгәй...

Темыры фәсдзәуинтәй иу Сауләгмә әдзынәт ныккаст, стәй йә цыдәр әнахуыр әвзагәй ныдән хъәләсәй бафарста:

– Цәмән бакодтай афтә? Ай дәхи бәстә күү у...

Фондз боны фәстә Кесенаты мәсыйгәстә дуар фегом кодтой әмә хъазуаты раңыдысты. Әффадән ىалдәр ләдҗы цы амарын хъуыд. Фәлә уый диссаг нә уыд. Темыр йә фәсдзәуинтәм бадзырдта әмә сын загъта, цәмәй йәм хабархәссәджы аәрбакәной.

– Әз ам дән, әлдар, – къәзгәе загъта Сауләг әмә йә сәр бынмә әруагъта. Мә ләггады тыххәй мәм исты хәрзиүәт хайдзән, уый зонын, дә фәсдзәуинтә дын әй дзырдтаиккөй.

– О. Ды кодтай әхцайы кой, хабархәссәг, – загъта Темыр, Сауләгмә цыннәдзастәй кәсгәйә. Фәлә әхцайән кад ис, гадзрахатән та наәй. Да бинонтә кәм сты?

Сауләг афәлурс.

– Уәлә Хъәдәргъәвәны, хохы фахсыл мә хәдзар.

– Әркәнүт сәе ардәм.

Сауләг зыр-зыргәнгә каст, йә бинонты йын иугай Темыры размә гуыппытәгәнгә күйд кодтой, уымә.

– Йәхниүетты чи уәй кәнү, уый мах та дәс хатты ауәй кәндзән. Ныццәгъдут сә!

– Паддзәхты паддзах, – уый йәм дзырдта йә фәсдзәуинтән сә зондҗынәр. Хабархәссәджы амарын диссаг нәу, фәлә йә кәстәртән ныххатыр кән.

– Цәмән? Калмәй калм гуыры.

– Иттәг раст. Әз дәр уый кой кәнүн... Иннә хатт күү ‘рбаңауем, уәд та наә бахъәудзысты...

Ехх, әвәдза... Уыдон раджыйы хабәрттә сты. Фәлә, цымә, цы аивта рәстәдҗы цыдәй?

2

Ацы хъәу хуыйны Хуссар. Уәдә... Фыдәлтә сә цәрән быннат хуры фәлмән хъарммә уырзәй уымә гәсгә февзәрстый әмә сәхицән быннат уымән ам скодтой. Суадон сә рәбын, зәйуаттәй дард, дымгәйән әңционцәвән, цы ‘мбарут, мә хуртә, уыдәттән, – сыгъдәг уәлдәф сәм цы хәсса, әндәр Галәгон

йæ фыргауырæй дæр уыцы хъæуæн фыдбылыз нæ ракæндзæн. Хъæу дæр хъæуы хуызæн куы уайд... Алы хæдзары дæр – фындаæс – ссæдз бинойнаджы. Басджын, хъомысджын хæдзæрттæ, чызджытæ бæлæсты хуызæн, лæппутæ къæдзæх чи адæрæн кæндзæн, ахæмтæ. Хъæуæн, Къуылдымтæ, зæгъгæ, йæ ном. Раздæр дзы чи цардис, уый мах нæ зонæм, фæлæ дзы фæстагмæ бæззадысты æрмæстdæр дыууæ мыггаджы Аратæ амæ Акатæ.

Фыдбæстæй Стыр хæсты хæдразмæ Къуылдымты дæллаг кæрон Акатæй цард Декъо, зæгъгæ, иу лæг, Дона йæ бинойнаг. Фосджын, хорджын хæдзар. Цардæй къæртт æппæрстoy. Дæс азмæ Донайæн рацыд дыууæ лæппуы амæ иу чызg, мад амæ сыл фыд цинæй мардысты, цард сæм йæ мидбылты худт. Иу райсом Декъойы хистæр лæппу Хъараман Араты Уæркъайы фырт Сæрæмыхъоимæ хъазыдысты. Лæппутæ, куыд вæййы, афтæ цæуылдæр рахыл сты, амæ Сæрæмыхъоиæн йæ фынды тут æркалд. Сæрæмыхъо сæхимæ кæугæйæ сызгъордта амæ хабар йæ фыдæн радзырдта, Хъараман мæ фыннад фækодта, зæгъгæ. Уæркъя тынг смæсты. Рагæй йын уæнгæлы ад кодта Декъо – амалджындæр лæг уыд, стæй йæ адæм дæр фылдæр уарзтой, фæлæ йын æфсон нæ уыд Декъойы тыххæй исты æргом ныхас зæгъынæн. Дуармæ бадт амæ хъуыдытае кодта.

Уæркъя уыцы ‘хсæв фыстæг ныффыста хицæуттæм, фæлæ гæды лæг кæй уыд, уымæ гæсгæ фысгæ кодта галиу къухæй, цæмæй йæ мачи базона: «Иу бон сходкæйы Акаты Декъо тынг карзæй дзырдта власти ныхмæ. Ахæмтæн бынат хъуамæ ма уа нæхи раст адæмы æхсæн. Ацы хабар уын хъусын кæны уæ хæрзгæнæг». Афсон ын Сæрæмыхъоиы над нæ уыд, фæлæ йе ‘нæуынondзинад Декъомæ, амæ ныр Сæрæмыхъоиы надимæ йæ зæрдæйи фехъал гадзрахаты сырд.

Бон дæр нæ рацыд, афтæ сай халон фæзынд амæ уæрыччы ласт акодта Декъойы, иемæ ма йын фæтчыгъæдæн ие ‘фсымæр Къотыры дæр авæрдтой, нæ пълан нæ ххæст кæнын хъæуы, зæгъгæ, амæ дыууæ лæджы уадидæгæн хъæуæй дымд-далагъан фесты. Бæргæ ма раппæрста Дона йæхи, бæргæ ма ныддæвдæг йæ лæджы хъæбæр цырыхъхыты хъустыл, бæргæ ма куыдæй скъуыдисты Декъойы кæстæртæ, фæлæ...

* * *

Декъо, дам, кәмдәр бутыркәйы бады, а ныр ай фехсдзысты әви наэ, зәгъгә, ахәм цыдәр фәлурс ныхастә хохмә байхъустысты, фәлә Къотырај ницы хабар уыд. Дона әвәстиатай Къотыры бинойнаг Дафаәмә сыйзгъордта әмәй ийн афтә зәгъы:

— Фәстиатгәнән нал ис. Цом, суайәм наэ ләгтәм, уәд та ма сын истәмәй аххуыс кәндзыстәм.

— Цәмәй, мәй бындур фехәла? — кәуын райдыдта Дафаә. Мәй мәгуыр зәрдәй йә зоны, уый афонмә...

— Нәе, тәрсын наэ хъәуы, наэ хәрәфырт Алыксандр оргәнты бады, әмәй ма мәй зәрдәй әрмәстдәр ууыл дарын. Кәд исты... Цом, Дафаә. Кәд? Хорз уыдзысты хъуыддәгтә.

— Афтә мәй зәрдәй ницәуылуал ләууы, Дона. Күйд, цы? Мәхи фәрсын, чи наэ бын кәнен, зәгъгә, фәлә, мәгъя. Чи мын дардзән мәй сабиты, Дона?

— Ма дзур, әвзәр фәндтә ма кән, Дафаә, райсом... Мәхи зәрдәй дәр хуыздәр быннаты наэй. Райсом... Чи зоны, рәсугъидәр уыдзән наэ райсом...

Æцәгәй, рәсугъид райсом уыд. Уыцы райсом... Дона әмәй Дафаә Чертыйи галуәрдоны бабадтысты, Мәңгүтәмә әрци-дисты, цыдәр бричкәйи сбадтысты, фәлә дардәр Цыколайә горәтмә куытатәй схәццә сты, уый бирә дзуринағ хабар у. Æхсәв баззадысты вагзалы (уый дәр сын чидәр бацамыдта, әндәр ын сәхәдәг ңы зыдтой, фәлә, Дафаә раздәр куы фе-хъуистайд, вагзалы бандәттә ахәм хъәбәр сты, уый, уәд дзы ницы хуызы бахсәвиуат кодтаид, сәрдигон уыгәрдән уымәй бирә фәлмәндәр вәййы).

Вагзалы аәхсәвгәс сә әртыккаг хатт куы райхъал кодта, уәдмә әрбарухс, әмәй дыууә сылгоймаджы фәгәппытә кодтой. Дона йә кәсәмир кәлмәрзән йә сәрыл ахәм тыхт әрбакодта, әмәй йәм лекъаг базаргәнәг сылтә джихәй кәстә аззадысты – ахәм ма дзы рәсугъид уа! Дафаә сәм йә цъәх цыргъ цәститәй ад-загъул кодта, әмәй уыдон дәр сә бынәтты фәстәмә әрхуыссы-дисты – нырма раджы уыд...

Дона әмәй Дафаәйән ахәстоны цурмә фәндаг бацамыдта цыдәр әнәхәдзар ләг иу авг хохаг арахъхыл. Дафаә ма йәм фәстәмә дәр фәкаст әгәр зынаргъ ын нылләууыд, уыцы авг горәттәг чекисттән гәртамы иу хай уыд.

Иу стыр уынджы, ахәстоны дәлбазыр, цъәх нәууыл куы ‘рбад-

тысты, уәд сәе цыма уләфынән уәлдәф иуән дәр нал фаг кодта.

— Ам мын ис, фәләй йәм куыдәй баххәссоң, Дона? — йә уләфт ныхъуыргә кодта, афтәмәй дзырдта Дафа.

Дона, хъәбәрдәр сылгоймаг, уыңы ныхәстә ницәмә әрларата, әрбадт нәууыл әмәй йә дзыхы дзаг цъәхснаг хъәләсәй ныхъхәр кодта:

— Декъо!

Ирон сылгоймаг, әвәдза, искуы сдзырдта йә ләджы ном?!
Фәләй йын ныр әндәр гәнән нә уыд. Ләг әмәе ус қәддәридәр уыдысты бәстән әмбәрзән, иу дзы куы фәхъәуа, уәд дунейән уазал у. Әнад цард. Раст цыма бәстә ныйих вәййы. Цардәмбал — арты хъарм... Йә зәрдәй йә қәдәм скъәфы, уыңы дзәнәт. Фыды хәдзар — цәгат. Ләджы хәдзар — хургом. Хъарм. Фәләе ныр уыздән уазал...

— Декъо!

Дзафә цыма фехъал уыңы хъәрмә.

— Къотыр!

— Декъо!

— Къотыр!

Иу мәлләг милиционер әрцәйцыд уынджы. Сылгоймәгты куы федта хъәргәнгә, уәд сәм баңыд әмәе сәе зекъуци қәнын райдыртта, ам хъәр-хъәләба цы систат, зәгъгә. Дона йәм систад, йә күхүй йын хиконд къуызымон къалбас фәтъыста әмәе йын загъта, йә дзыхы куы хәңца, уәд ма йын райсом дәр ахәм къалбас кәй ратдзысты.

— Әмәе сымах чи стут? әнәнхъәләджы фәлмәнәй сәе ба-фарста милиционер.

— Елхотәгтә. Мәнә нә къалбастә уәймәе сластам. Ныр не ‘мбәлтәм әнхъәлмә кәсәм.

— Хорз. Әрмәст хъәр ма қәнүт, стәй ам ма бадут, аңаут әмәе, кәм уә фәнды, уым бадут! Ай мәнән мәе участок у!

Милиционер аңыд, Дона Дафәмә бакаст, йә къуызымонтай ма йәм цы бazzад, уыдан хицән дзәкъулы авәрдта, изәры та нә куы бахъәуой, зәгъгә, әмәе та йә дзыхы дзаг ныхъхәр кодта:

— Декъо!

Йә хәдфәстә азәлый Дафәй хъәр.

— Къотыр!

Бәстә уыд сабыр. Тәгәрәры сыйтәрты сыйбар-сыбурмә адәй-маджы хъустә цыдәрхуызон зыв-зыв кодтой. Иуафон уәлдәфы

æнахуыр ләмәгъ уыләну ленкәнгә раңыд нәлгоймаджы хъэрзт-уләфты хуызы дәргөвәтиң әмә ристәйдзаг ныхас:

– Данә!.. – (афтә хуыдта Декъо йә усы) – Данә!

Дона фестъялғыд. Ўый йәм дзырдта йәхи Декъо. Кәцәйдәр. Мәрдтәй. Дәлмагуырәй. Дард кәңәйдәр. Дона ныхъхъәр кодта:

– Декъо!

– Аз ам дән, Данә!

– Аз дәр ам дән, Декъо!

– Цәмән, Данә?

– Дәумә ссыдтән, Декъо!

Дона йә сәвдҗын гуыр әрбатыхта хауджын кәлмәрзәны әмә ныккуыдта. Дзафайы цәхәркалгә цъәх цәститә зындҗы къәрттытуа ферттывтой әмә ныхъхъәр кодта:

– Декъо, Къотыр демә нәй?

Дзуапп нә уыд. Дона йә сәрыл схәңид. Ахәстоны хүилфәй райхъуыстыты цыдәр гуышпыта, цыдәр әмымр зәлтә, стәй Декъо-йы удаист хъәр:

– Лидзгә, Данә, уырдыгәй! Ничиуал ис! Лидзгә! Сывәлләттәе!.. Ей!

Декъо-йән ма Алыксандриң фәстаг фембәлдәмә баззад дыууә сахаты.

* * *

Уый диссаг куыд нә у – кәңәйдәр хъуыст куыройы зыгъгъуытт-зыгъгъуытт. Цыма ссадта адәймаджы стджытә. Бадтис двойкә. Сә цуры – Декъо. Аәрмәст ныхас кодтой дыууәйә. Декъо сау нады фәстә, тыххәйтү ма ләууыд йә къәхтыл, әмә оргәнты кусәг Алыксандр, йә хәрәфырт. Алыксандр бирә рәстәр цыдәр гәххәтмә фәракәс-бакәс кодта, стәй йә сәрыл схәңид, Декъо-йы цәститәм әдзынәг ныккаст, стәй йә сабыргай бафарста:

– Мәлүс әви нә?

– Ауадз мә мә хъәбултәм, Алыксандр, – фарст цыма нә фехъуыста, ахәм хъәләсүуагәй загъта Декъо. – Иумә куы хъомыл кодтам... Цы мын кәнын кәныс, мә сәрән куы ницы зонын, уәд?

– Ди бирә цыдәртә зоныс. Таубеты Дзәрәхмәт адәмы уәйгәнәг у әви нәу?

– Ницы йын зонын. Цы мә байтардтай?

— Ды алцыдәр зоныс. Ды колхозы фос ластай әмәе сә уыдо-нән уәй кодтай.

— Мә рәестдзинад дын күйд бамбарын кәнон, наә зонын. Әз хүыматтәг фыййау дән. Әз ницы зонын уыңы хабәрттән.

— Ныхас дардыл ңәуы, фәләе дәу абор агәрах кәндзысты. Дә цотән ма исты фәдзәхсис?

— Гәрах та ңы у?

— Агәрах дә кәндзысты, хъ-м-ххе. Дә ңард фәцис.

Декъо фәтарст уыңы ныхасәй әмәе афәлурс.

— Әмәе мә сывәлләттә та?

— Дә сывәлләттәм қәсәг уыдзән. Паддзахад!

Декъо мәстәлгъәд худт бакодта.

— Паддзахад сын мән наә баивдзән.

— Баивдзән. Бирәтән баивта паддзахад сә фыдәлтә әмәе сә мадәлты.

Декъо йә алыварс аракәс-бакәс кодта.

— Әз иунәгәй мәрдтәм наә аәцеудзынән. Мәлын та зын наәу.

— О, раст у, мәлын зын наәу. Әңцион у.

— Әмәе уәд ды ңәуылнә мәлыш?

— Мәнән не ‘мәблы. Әз паддзахады хәс әххәст кәнүн.

Мәнән хицауад күы зәгъя, дә мады Сыбыры бинаг къәй бакән, зәгъгә, уәддәр әз ңәттә дән.

— Ды ңәттә наә дә, ды фос дә. Уәвгә фос дәр афтә наә бакәндзән.

— Дзур, ңы дә фәнды, уый, фәләе дын әз уыңы ныхастәм дә хәмхудтә ныссәтдзынән..

— Алыксандр, зон, ды мән асламәй наә арвитдзынә уырдәм,

— загъта Декъо, ңәуылдәр лыстәг ахъуыды кәнгәйә. — Уәвгә...

Алыксандр, мә хъәуккаг, мә къабаз... Иумә күы хъомыл код-

там... Фәтәригъәд мын кән. Мәнән наә — мә сабитән.

— Уыдоныл мәттәнәг уыдзән. Дә ус... Цот дын ңас ис?

Декъо фәзәрдәхъалдзәг.

— Дыууә ләппүйә әмәе чызг... Ауадз мә, Алыксандр, мә цоты тыиххәй дын мә тугәй кәрдзынта фәкәндзынән.

— Дә кәрдзынта дәхицән уадз. Дә цот... Уыдон сәхәдәг әфсад сты. Уыдон сәхәдәг араздзысты сә хъуыддәгтә. Чи зоны, уайтагъд дә ферох кәной, адәмы знаг кәй хъәуы? Сә фәндәгтә әхгәд күы уой, уәд истәуылты хъуыды кәндзысты.

— Раст ма мын зэгъ, Алыксандр, цы дын кодтон ахэмэй, цэуыл мэм мэстүү дэ?

— Мэ хъяукага кэй дэ, стэй мэ мадырвад, уымэ гэсгэй дыл агэр бирэх рэстэг бахардз кодтон. Седов! Акэн ай! Мэ цэстэй куыннаа уал фена, афтэ. Куыдзэн — куыдзы мард! Эхсгэй! Мэнэ ныртэеккэ!

Декъо уыцы ныхаестэй куы айхъуиста, уэд стайы гэпп фэкодта аэмэй Алыксандры хъуырыл ауындзэггэй аззад.

— Зэххыстэн, иунэггэй нэе ацаудзынэн мэрдтэм!

Салдэйтэй фэмидаатгэй сты аэмэй сэе иу топп ныццавта Декъоныл. Декъойы дэндэгтэй феуэггэй сты Алыксандры хурхэй, иу хатт ма фэдзагъул кодта йэе марджытэм, стэй афэлдэхт.

Алыксандр сабыргай систад, йэе хъуырыл хэцгэйж.

— Ахэм ма дэзы өнамонд адэм фендэуыдзэн?! Хорз сын кэн, уэддэр ай өвзэрыддэй аэмбарьинц. Цыфэнды кэнэд ныр, иннэйи ма ардэм рахэссут. Адон, хэс цы у, уый не ‘мбарынц.

* * *

Зэрдэсаст Дона аэмэй Дафаа цалынмэ горэтэй хъяумэ цыдисты, уэдмэй Къуылдымты хъяуы лэгтэй, мэнэ аёрыскъяфтэхалыл куыд акаанай. Афтэ кэрэдзийи фэстэй райсомы мигъяу сэфын райдытой: Аратэ аэмэй Акатэ кэрэдзийи бын өндзарын райдытой, өви сын сэе бындурыл иу лэг зынг бафтыдта, уый нэе зыдтой. Уэркъя та йэе удэй арт цагтая — йэе хахуырфыссэн сырхзынг фестад. Хъяусоветы секретары бынат аэм өрхайд, аэмэй ныр бынтон фэныифджын. Хъяубэсты хуыздэргэй сэфты фэндагыл кэй бафтыдисты, ууыл цинэй мард. Хур-иу наема аныгуылд, афтэмэй-иу сай халон куы Аратэй лэг ласта, куы — Акатэй. Фонд бонмэ Аратэй ахсээлэгжы фэхъуыд, Акатэй — аст. Сэе лэгтэй өвдэлон кэнын куы райдытой, уэд дыууэ мыггаджы сылгоймэгтэй бамбэрстий сэфти. Хъяуы бынаай-иу сэе лэгты фэлурс цэсгэмтэй куы ауыдтой, уэд ма-иу цъяхснаг хъялласэй ныкууыдтой, зэхх дэндагэй ‘хсыдтой, фэлэ... Эрмэст-иу сээм цалдэр азы фэстэй хъарьин райдытада, хихортэй кэй сты, уый.

Цал аэмэй цал хатты азэлыйд Уэллаг хъяуы: «Габыран!», кэнэ «Хасанбег!», «Зауыр!». Ацыдисты. Сэе устыты хъэр ма азэлы абор дэр Къуылдымты нараэг къуимты. Азэлы сэе хъяллас, сэе сабитэ сидзэр дзэбидыры сээныччытуу нырма дэр сэе уас наема ссардтой, сэе чемы наема аэрцидисты өнэе фыды рэвдидэй, фэлэ

уәддәр цәрынц, әрмәст уыңы рәстәджытә нәрох кәнынц. Стәй сын рох кәнән дәр най, әрмәст Донайы цот цыдәр хъәбәр ныфсджын сты. Уыңы рәстәджыты тыххәй Донайы кәстәр ләппу Мурат исты күң фәдзуры, уәд йә цәстистыг әркәлә. Exx, әвәдза...

Иу къуыри рацыдаид, афтә Къуылдымты хъәумә әрцыд оргәнты бәрнөн күсәг Алыксандр әмә клубмә адәмы әрәмбырд кодта. Ацы хъәуы цәрдҗытәй цырдзастдәрничи у, зәгъгә, сә әппәлынтыл схәцыд, адәмы знәгты хорз күннәг кәнүт, әмә уын уый тыххәй уәлдәр хицаудәй уәлдай стырдәр арфәтә әрхастон, зәгъгә, дзырдта. Къотыры ус Дзафә йәм әфсәрмитәгәнгә йәхи күң бакъул кодта, дә мадырвад Къотыры исты хуызы күң раирвәзын кәнис, зәгъгә, уәд ын Алыксандр йә цъәх цәстистәм әдзынағ ныккаст, йә зәрдә йәм баһъазыд, стәй сабыргай сдзырдта:

— Къотыр, зәгъыс? Раст зәгъын хъәуы, әз ын нә лыг кодтон йә хъуыддаг, фәлә мын күйдәр гәнән фәуа, афтә исты... Уәвгә, куыд фехъуыстон, афтәмәй, дам, Къотыр адәмы знәгтән сә налатдәр уыд, сабыр малы хәйрәт бады, абырдҗытән колхозы фос иугай-дыгай уәй кодта. Исты ма дзы руайа... Нә зонын.

— Мах ләгмә дәр ма дә цәст фәдар, әндәр кәмә бауләфәм. Йә ном Къала хуыйны. Акатәй, — Дзафәйы ассыдта, афтәмәй сабырай загъта Манизә.

— Әрмәстдәр дәүәй уыдзыстәм бузныг, Мысырби хуыйны мах ләг та... — Әрдәгхъәләсәй күйрдта иннә сылгоймаг.

Дона бадт фәстаг рәнхъы кәройнаг бандоныл әмә ләмбынағ хъуыста сылгоймәгтәм. Цалдәр гәххәтты гәбазы та фәххәцә сты Алыксандры стъолмә. Уый-иу сәм әркаст әмә-иу йә мидбылты баҳудт. Арф-иу сә бавәрдта йә риуы дзыппы. Цы фыст дзы уыд, уый Дона нә зыдта. Иудадзыг йә хъусты зәльд Декъойы хъәр: «Лидзгә!», әмә йә мағуыр зәрдәйә әмбәрста, йә ләдҗы кәй нал фендзән, уый. Йә кәсәмир кәлмәрзәнү йә уәнгтә әрбатыкта әмә сабыргай рацыд клубәй. Дард кәцәйдәр әм хъуыст долапи күйройы зыгъгуытт-зыгъгуытт, әмә уыңы уынәрәй йә зәрдә барызт.

Туджы күйрой дарддәр ссадта йә тугәйдзаг ссиная. Гадзрахаты сырд дарддәр зылд хәххон фәхстыл әмә агуырдта йә амәддаджы.

* * *

Дзафә йә сывәлләтты атъыста цыдәр бызгъуырты, йә мәгүыр царды сагъәстыл бафтыд, фәлә ләгыл хүйсәг тых кәм нәү, әмә афынәй. Уыцы рәстәг райхъуист дуары әмьир къупп-къупп.

— Чи дә уый? — Дзафә фесхъиудта йә хүйссәнәй әмә дуары цур аләууыд. — Ам ничи ис.

— Дуар бакән,— фехъуиста нәлгоймаджы ныхас.

— Къотыр ам нәй.

— Әнәбайрайгә дзы скән, дуар бакән!

Дзафәйи фындыз хъәлтә адымстысты. Уый, әнәмәнг, Алыксандр у. Цы йә хъәуы? Сә хәрәфырт. Уәд та ма Къотырән... Исты әххүис.

Дзафә дуар уәрәх байгом кодта.

— Мидәмә. Мах ахәм каджын уазәджы аккаг не стәм... Ныртәккә... Иунәгәй цәмән дә?

— Әз алқәдәр мә амәддагмә иунәгәй фәцәуын. Хъумәйәм мән йеддәмә мачи бавнала.

Дзафә афәлурс:

— Уыдан та цы ныхәстә сты, Алыксандр?! Нә хәрәфырт куы дә.

— Уә хәрәфырт уыдтән, фәлә, ныр әз цы зәгъон, уый уыдзән. Сывәлләттә фынәй сты?

— Не сты, — адәргәй сәзүрдта Дзафә, — не сты. Цы дә хъәуы?

— Уыдтән уә хәрәфырт. Ныртәккә дән власты әфсымәр.

— Цы дә хъәуы?

— Да! Даң цъәх цәстыйтә.

— Хорз,— цыдәр хъуыды анхъәвзыд Дзафәйи сәры. — Къотыр цы фәцис?

— Ха-ха! Йе ‘нусон фәндагыл аңыд, гадзрахаты ләг. Адәмы знаг. Йә кой та куыд кәнис? — Дзафә нырма ныр бамбәрста, Алыксандр нозтҗын кәй у, уый. — Ныххъуытты йә уадз, әз дын ныртәккә...

— Уыцы тәрхон ын ды рахастай?

— Мәнә мәхәдәг.

Дзафә фесхъиудта. Алыксандр әй йә хъәбысы әрбакәннымә хъавыд, фәхәст ын йә фәддҗийыл әмә йә йәхимә әрбалхъывта. Дзафәйи сәры туг фарастырдәм ныххәлбурцъ кодта, йә риурәбынәй фелвәста, йә мады мад Гагуыздза ын

цы әвзист хъама ныууагъта, уйй, әмә туджы ‘хсыст әндөн ләдҗы нард гуыбыны йә фистонмә афардәг...

* * *

— Никуы ницы рауайдзән ацы адәмәй,— районәй әрвист ләдҗы Җәстмә хъуыр-хъуыр кодта Уәркъя, Къотыры хәдзармә амонгәйә, Дзафәйы күй аластой, уйй фәстә. — Фесафын сәхъәуы стырәй-чысыләй. Калмәй калм гуыры.

— Ма-ма дзур, Уәркъя, сывәлләттә та цы аххосдҗын сты?
— Тотырадзән уыңы ныхәстә йә дзыхәй схаудтой, фәлә сыл фәфәсмөн кодта...

Дзафәйы сывәлләттә уаридзавд Җиуутау Мусты тигъыл кәрәдзимә сәхи нылхъывтой әмә әнхъәлмә кастысты, дардәр сын цы тәрхон хәсдзысты, уымә. Зәринә, чызджыты хистәр, сыхәтгә йә иуылдәр Зәрватыкк хуыдтой, бамбәрста, мад әмә йәм фыды хур кәй никууыл әрбакәсдзән, уйй, әмә хъәрәй ныккууытта. Стәй уйй фәстә йә Җәсттә фәирд сты, ие уәнгтә кәрәдзиуыл әрбатыхта әмә загъта:

— Ма нәм бавналут, мах ницы аххосдҗын стәм.

Уәркъя кәрты кәрөн ләдзәгыл әрәнцой кодта әмә мәтгәнәдҗы хъәләсәй загъта:

— Сафинаг мыггагән тәрхон кәнын дәр нә хъәуы. Ау, калм йә уындәй дәр бәрәг нәй? Мах власты тыххәй кусәм, әмә, уымән хуыздәр куыд уа, хъуамә афтә кәнәм.

Районәй әрвист ләг стыр бузныг фәцис уыңы ныхәстәй әмә уадидәгән сразы Уәркъайы фәндоныл уыдонмә аңауыныл әмә йын йә кәрдзын саходыныл. Әрмәст хъәрәй загъта:

— Ацы фәсивәд абон ласгә сты горәтмә. Закъон, мә хуртә, йә күист кәны, мах паддзахады сидзәртә уа, уымән гәнән най.

Дона йәхи хәстәг әрбайста әмә Дзафәйы сывәлләтты Җиууджын карчы хуызән йә дәларм бакодта.

— Ацы сабитәм чи бавнала, уымән мә туджы Җыртт йә хъууры ауадзизынән!

— Ди та сын чи дә?²— лыстәг хъәләсәй бафарста районәй әрвист ләг.

— Сә мад, әндәр чи!

Районәй әрвист ләг адәмымыл йә Җәст ахаста, фәлә дзургә ницыуал скодта.

Уәркъя әппәтә разәй фәцис:

— Уый сәе фыдыфсымәры ус у, аbon нәне ‘вдәлү, райсоммә сәе уадзәм. Кәдәм нын ирвәзынц?

Уыңы ныхастәм Донайы җәстүтә ахәм цәхәртә акалтой, әмәе Уәркъя йәхи иуварс айста.

Дона Дафағайы сывәлләтти күхүйл рахәцыд, қәстәр дизидай Азәмәты йә хъәбысмә систа әмәе сабыргай әрцидысты къәдзәхы цәфәрәбын сәе уыңы хәдзармә. Әртә сывәллоныл ма бафтыд ноджыдәр әртә. Дона бирә фәбадт, бирә фәрабар-бабар кодта йә хъысмәты фәзилантә, стәй уәд сഫәнд кодта... Қәстәр куы скыйдта, уәд Дона сывәллоны йә хъәбысмә систа, йә риу байгом кодта әмәе йә дзидзи Азәмәты дзыхы фәттышта. Сывәллон риуыл адәвәдәг әмәе фәхъус.

Цард мәлын нә комы. Дона сразы йә тызмәг хъысмәтыл.

Уәркъя ахәм цин кодта абоны хабәрттыл, әмәе йә фынәй кәнүн дәр ферох. Ракал-бакал кодта цыдәр гәххәттәтә, йә фындызы бын-иу цыдәртә агуым-гуым кодта әмәе та-иу йә мидбылты баҳудт. Баззадысты ма ийн әртәйә: колхозы сәрдар Хадзыбатыр, парторг Мәхәмәт әмәе хъәуыхицау Бечырби. Адонын ныр чырыны әвәрдү хуызән сты, фәләе хицәутты тыххәй хуыздәр, хъәхъягәрәй фыссын хъәуы. Әппәтә фыщаг Бечырбийә райдайын хъәудзән – рагәй ийн хъавы йә бынатмә, фәләе ийн уырдәм байрвәзыны фадат нәй. Бечырби хорз разамонәгыл нымад у районы, адәм дзы разы сты, әппәтә фыщаг фәллойгәнәг ләджы әвварс фәвәййи. А-а... Сау, хәтәнхуаг әмәе әнәхәдзар адәмы әвварс у? Фәнди йә мәгүирты паддзахад аразын? Йәхи хицаудзинад әрәвәрын? Анархи? Әмәе ныртәккә хицауд Къуылдымыты хъәуы әндәр хъуыддәгтыл куы кусы. Нә, ницы дын дзы рауайдзән, Бечырби.

Уәркъя йәхимә хәстәгдәр әрбаласта черниләдон, әррәвәдз кодта гәххәтт әмәе, куыддәр «Уә хорзәхәй, фыссы уәм уә хәрзгәнәг...», зәгъгә, ныффииста, афтә дуары знаёт къупп-къупп әрбайхъуист. Уәркъя фесхъиудта, уый та ацафон чи у, зәгъгә, әмәе дуар байгом кодта.

Әртә ләджы... Сәе иу цыдәр гәххәтт февдыста Уәркъамә, әмәе ийл фәхәңцыдысты. Гыцыл фалдәр ләууыд гуыф фәджын стыр машинә. Теменә ма рауд әнахуыр хъәләбамә, фәләе йә ләджы уынгә дәр нал фәкодта, «сау халон» уайтагъд фәау-уон Чертыйбиты цәхәрадоны фәстә. Нымудзынмә хъавәгәй кәңүләрәк фәраздәр, уый Уәркъя нал бамбәрста.

БОЦИТЫ Алыксандр

МÆ ЦАРДЫ ЧИНЫГ

АЕРÆДЖИАУЫ РЕСТАВРАЦИГАНДЖЫТАË

Худæджы сæрдыгон ныв наэ хæхбæсты

*Аерæджиау наэ фыдаелты гæнæхтыл
Күйд аудынц, уый хорз уынæм наэ хæхты:*

*Ныхасы уым наэ урс дадатæ бадынц
Амæ та рæгъ зæронд хабæрттай уадзынц.*

*Зыны сæм уæртæ хæлд мæссыг æввахсы.
Цыдæр лæгтæ хтьуиддагхуызæй йæ разы.*

*Дзодзийау ыл йæ хауд дуртæ æвæрынц,
Чырызмæстай сæ тынг бæстон æрсæрдынц.*

*Ныхасы лæгтæ се ‘рдæм кæсгæ худынц,
Гæзæмæ сын сæ сæртæ ‘нкъусгæ, дзурынц:*

*– Фыдаелты мæссыг зæххы хай куы бапci,
Цы ма йæ кæнут буцæн реставраци?..*

1992–2010

* * *

**Кæм рухс зæрдæйæ,
Кæм та æнкъардæй,
Аэз иунæг чиныг
Фыссын мæ цардæй¹.**

¹ Уыпци иунæг чиныг у ме ‘ппæт æмдзæвгæты иумæйаг æмбырдгонд. Йæ ном та уыдзæн «Хуры чызджы уарzon».

Кәдмә йә фыссын,
Цәрын гъеуәдмә,
Ыстәй фәтәхын
Æрфәны фәдмә.

Уым стъалыты ‘хсан
Цәрдзү кәндзынән,
Гъеуәддәр ма дәм
Æдзух бәлдзынән!

Дә худгә ныв ма
Мә цәстыл уайдзән,
Дәуәй йәхи ма
Мә зәрдә сайдзән.

2003.19.07

ТЪЫМЫ-ТЪЫМАТАӘМ САУДАРАӘГ ЗӘРОНД УС

Хъәдгәройнаг ныв

Кәддәр әрцыд Фыдыбастәйы Стыр хәст, –
Зәххыл әмбал кәмән нә уыди, ахәм...
Фәнды дә уый, куы базонис бәлвирдај, –
Нә уәлахиз дзы цас сыстади махән?..

Уәд мемә цом нә уәлмәрдты кәронмә, –
Уым фендзына: мәрдты зындонмә хастау,
Тъымы-тъыматәм саударәг зәронд ус
Куыд марой кәнны фонд зынгхуысты астәу.

Ләууынц йә уәлхъус сау цыртытә фондзәй,
Кәугәйә уый та се ‘хсан, мәгуыр, бады.
Хъәбулты хуызы сау цыртытә ризынц,
Цыма уынынц сә тәригъәддаг мады.

О, цас сыл уый уәләуыл дәр фәкуыдта!
Æппынәдзух цәссыг калынәй батад,
Бынтондәр бахус, нал уыди цәрынхъом,
Æппынфәстаг әррүнчын әмә амард.

Фәлә нә фервәэт маройә йә фырттыл
Тъымы-тъыматәм уәлмәрдты дәр риссы
Әмә, нә Бәстән цас систад уәлахиз
Кәддәры хәсты, уый аргъ нын әвдисы.

2007–2010

УӘД ЦЫ КӘНОН, ОХХ, МӘ БОН, ДӘ-ДА-ДӘЙ!

*Әнҗеуарzon ләппүйи катайттә
уалдзыгон дидинкаләг дыргъдоны*

Фестад та Бәстырәсугъдау уалдзәг,
Удыскъафәг, удхосау әвдадзыг,
Хъал әрдзтәй йәхи әргом нывдыста
Рухс-рухсид хәрзәфкалағ фәлышты.

Бәләстә пәестдзыд чызджытау худынц,
Цәестытә хъыдзытәгәнгә судзынц.
Дуне стъәлы майы диссаг радәй,
Уәд цы кәнон? Oxx, мә бон, дә-да-дәй!

Уалдзәг мәм кәлән ныхәстәй сиды,
Уардитәй мә алышарс әхсиды,
Байярдта та мән бәллицы адәй,
Уәд цы кәнон? Oxx, мә бон, дә-да-дәй!

Амәлон әвзәры гаччы, уастән!
Хос нә арын ме 'нәбәрәг уарзтән,
Нәу мәе бон мә хай ратонын цардәй,
Уәд цы кәнон? Oxx, мәе бон, дә-да-дәй!

Зәдты халдих чызджыты кәл-кәләй
Мәнә стъәлын уарзонмә цыбәләй!
Фервәзин ма уый рәхдҗы ыссардәй,
Уәд цы кәнон? Oxx, мәе бон, дә-да-дәй!

1975–2010.14.05

ЗАЕРВАТЫККЫЛ ЦИН

*Хуссарәй та фәстәмә
хәдзармә әртәхәг зәрватауыккән*

Хъуытазмырон зәрватауыкк,
Әртахтә нәем фәстәмә,
Дә ахстоныл әрбадтә –
Нә къәсәры хәд сәрмә.

Аз дәр та дәем аехционәй,
Дә бабайау, ыскастән:
Әгас та нәем әрпәүай!
Дә рынтае хәрон, уастән!

...Куыд хъәлдзәг та уыдзынә,
Нә уалдзәджы, нә сәрды!
Цыиллынгтәй та тәхдзынә
Дә хотимә нә сәрты;

Фәзындзән та дын ногәй
Дә ахстоны ләппынтае,
Әнувыдае сә буцән
Ды сисдзынә хәссинтае.

Уәд бафсәд-иу, зәрватауыкк,
Нә Хуры бын дә хуртай!
Әмбәләггаг мын азар
Хъыллынц-цъыбар-цъыбуртәй.

2010.09.05

ЛИРИКОН ПИСМО

*Рагәй кәй нал федтон әмәк кәй ног
әмдзәвгәтә нал бакастән, кәддәрү
уыцы әвәджиауы лирик-чызг Косты
Лизәмәе*

Кәддәр, әвзонгады цәргәйә,
Әлләх, цы лирик-чызг уыдтәе!
Зәдау уындае әмәк зәрдәйә, –
Зәххыл Аңырухсау цыдтәе.

Ды зарыдтае Раесугъдзинадыл,
Дæхи йын кодтай-иу нывонд,
Æууэндытæ нæ Иры фарныл,
Йæ кад ын истай-иу бæрzonд.

Æдзух дæ лирикæйæ калди
Чызджы æнкъарæнты кæлæн,
Дæ уд нæ рухс фидæнæй ради, -
Уыдис уæлмонцы хос дæуæн.

Лæвæрдтай нын дæ уарзт рæдауæй, -
Хæзнайау дзы уыдистæм хъал,
Дæуæн æфсарм æмæ æгъдауæй
Чызгайты 'хæн нæ уыд æмбал!

Кæд ис Зæххыл рæсугъддæр амонд,
Бæгуы, уæд уый аккаг уыдтæ!..
Зæгъ-ма, нæ лирик-чызгай, абор
Дæ цард куыд рауди? Куыд дæ?...

...Æви дæу дæр фыддуг ныфхæрдта,
Йæ хæрæмтæй æрк'ул дæ сæр?..
Кæддæрау нал хъазы дæ зæрдæ?...
О, тобæ! Амондджынæй цæр!

2010

—•—

ТҮӨХТЫ Валентин

ЗНОНЫ ХУР

Этюдтә

КЪӘБӘЛӘЙ ХЪАЗТ

Цыдаид мыл ахсәэз азы бәрц. Иу бон дын кәсүн, амәе хъәуы бын ләппутә (мәнәй хистәртә) къәбәләй хъазынц. Аз сә цурмә куы ныңғыдтаен, уәд мәм Аршан – аеппәты хистәр – дзуры:

– Иртаг! Кәд дәе хъазын фәнды, уәд рацу амәе немә ахъаз!

Аз ай әмбәрстон, мәнән уыдонимә хъазән кәй нәй, уый, фәлә мә тынг фәндыд хъазын амәе афтә бакодтон:

– Мәнә кәд Бибу дәр ахъаза, уәд аз дәр (Бибу мә цахъхән ләппу уыд, фәлә йыл тых кодтон).

Аршан Бибуын йә хъусы цыдәртә адзырдта, амәе уый дәр сразы ис, амәе райдытам хъазын...

Хъасты агъдәуттә уыдышты ахәмтә: зәххы къуырд уыдис саджил хъил (зәххәй уәләмәе йә бәрзәнд иу метр). Хъилән йә саджилыл-иу әрәвәрдтой къәбәл – йә дәргъ 30 см. Хъазджытә-иу радыгай ләдзәгәй къәбәл ныңғавтой, амә-иу къәбәл кәм әрхауд, уым аләууыдышты. Саджил хъилмә-иу әевваҳсәр кәй къәбәл әрхаудис, уый хиңау-иу иннәе хъазджыты ие ‘ккой радыгай фәхаста саджил хъили цурмә.

Мах фондзәй – Аршан, Данел, Гиго, Бибу амәе аз – куы ныңғавтам къәбәл,

уәд Бибу фәхәрди, фәлә Аршан күң барста, уәд мә къәбәлмә даргъ къаҳдзәфтә кодта, Бибуы уонмә та цыбыр къаҳдзәфтә, ома әз фәхәрди дән.

Аз сә радыгай ме ‘ккой хәрды күң фәхастон, уәд афтә бафәлладтән, әмә мә уд схауыны онг уыд. Мә рахиз тән аскъуыд, мидәгәй мә уләфәнтәй дәр цыдәр аскъуыд әмә ме ‘взаг ныххауд, мә хъәләс фесәфт.

Аршан мәнән фыддәрадән ми уымән бакодта, әмә мәнмә дәр әмә мә фыдмә дәр мәсты уыдис. Мә фыд Хадо йын-иу арәх афтә дзырдта, уәд хъалагъурәй күиста:

– Аршан! Де ‘мбәлтимә колхозы быдырәй ма давут! Фәлтау мын дәлә мәхи цәхәрадонәй хәссут, цы уә хъәуы, уый!

Аршан мәнмә та ууыл мәсты уыдис, әмә әз ахуыр дәр сыгъдәг фондзтыл кодтон, колхозән та родгәсәй цыдтән, әмә адәм мәнәй күң ‘пәләлдүстү, уәд ын хъыг уыдис.

Уыцы бон изәрмә мә тәнил хәңгә рацу-бацу кодтон, әмә хъуыды кодтон, райсом мә урок күңдә радзурдзынән, ууыл. Дзәбәх күң ‘рталынц ис, уәд күйдәртү мә хъәләс мәхимә әрцид, мә тәнырыст дәр фәләууыд әмә фырцинәй тыхджындәр ныккуыдтон.

Мәхимә мәсты кодтон, цәмән ахъазыдтән, стәй күинә фәхәрд дән, уәд сә ме ‘ккой цәмән хастон әмә цәмән нә ралыгъдән хәдзармә, зәгъгә.

Нәхимә ницы загътон, фәлә уыцы бонәй фәстәмә мәхицәй хистәртимә никуал ахъазыдтән.

МАСТИСТ

Цыдаид мыл аст азы. Иу сәрдигон аентәф бон колхозы хүиты хызтон быдыры. Сихорыл хүйтә күң баривәд кодтой, уәд сә хъомгәсән афәдзәхстон, мәхәдәг ратагъд кодтон хәдзармә сихор кәнүнмә.

Хъәуы астәумә күң схәццә дән, уәд фәндаджы кәрон әрләууыдтән әмә фәстәмә кәсын хүтүрдәм. Уыцы рәстәдҗы кәцәйдәр фәззынд нә хъәуккаг ләппу Бондар, мәнәй дыууә азы хистәр, фәлә нә дыууә дәр дыккаг къласмә цыдистәм. Йәхи мыл ныццавта, әмә мә тъәпп хъәбәр зәххыл фәңид.

Мæ рахиз фæрсчытæй цалдæр асаст, куыддæрты ма растадтæн, мæ сур хид кæлы, фыррыстæй æмæ мыл фырмæстæй ризæг ба-хæцыд.

Чысыл дæрддзæф Аршан лæууыд... Аэз Бондары афарстон:

– Бондар! Алы бон дын дæ уроктæ кæнынæн куы æххуыс кæнын, уæд мæ фæрскаст цы фæкодтай?

Бондар баҳудт, Аршанырдæм акаст, æмæ цæуынмæ фæцис. Аэз та хæдзары ницы загътон, дохтырмæ дæр нæ ацыдтæн, æмæ мæ рахизфарс дзыхъгондæй байгас.

Рацыд дæс азы. Иу бон дын, Бондар мæ хъæбæр зæххыл кæм ныщавта, тækкæ уыцы ран ын йæхи хæрдмæ фелвæстон æмæ йæм дзурын:

– Бондар! Зæгъ æй дæхæдæг, кæцы ран дæ ныщæвон зæххыл?

– Иртаг, дæ нывонд мæ сæр! Мæнæн мæ рæуджытæ хъыг-дард сты, æмæ мæ ацы хъæбæр зæххыл куы ныщæвай, уæд мæ хъæлæсæй мæ туг скæлдзæн æмæ мæ уд сисдзынæн! Ма бацу мæ тæригъæды.

– Амæ дæс азы размæ мæнæн мæ дзыхъй соý скалди?

– Уæд сывæллæттæ уыдистæм, стæй мæн «æдылы» куы хо-нынц, дæу та «зондджын», уæд цæмæн кæныс ахæм фыдми?

– Зондджыны дæр иуæй-иу хатт æгæр маst куы бацæуы, уæд æй нал ферох кæны, цалынмæ йæ маst райсы, уæдмæ!

Бондары хъæбæр зæххыл ныщæвон мæ зæрдæ нæ куымдта, сындзыты ‘хæнмæ йæ баппæрстон, æмæ уырдыгæй йæ хъиу-хъиу ссыд...

Цы хорз вæйый, цы, де ‘фхæрæгæй дæ маst райсын!..

УАСОЙЫ РОД

Иу сæрдыгон бон изæрырдæм æз æмæ мæ фыды ‘фсымæры лæппу Батыр балæууыстым Цхилоны, нæ фыды мады æфсымæр Цоциты Уасойы хæдзары.

Бинонтæ ныл тынг зæрдиагæй бацин кодтой. Дыккаг бон сæм дзуары бон уыд. Хæрд, нозт цæттæ уыдисты, фæлæ ма сæрмагондæй нæ номыл цалдæр карчы аргæвстой.

Уасо, мæтуыр, бирæ бинонты хицау зæронд лæг, куы банджын, уæд нын дзуры:

– Иртаг! Батыр! Райсом-иу мæ раджы райхъял кæнүт! Иунæг

рæсугъд нæл род нæм ис, æмæ уын æй уæхи къухæй хъумæ аргæвдын кæнон!

Max райсомæй раджы куы фæгæппытæ кодтам, уæд Уасо кæрты нæ разы фæци, æмæ нæм дзуры:

– Род хъуджы фæдыл кæртмæ раирвæст, æмæ ныр уымæн æрцахсæн нал ис.

Max нæ лæгдзинад равдисын фæндыд, æмæ фæхъæр кодтам:

– Ма мæт кæн, Уасо! Max æй ныртæккæ рацахсдзыстæм!

– Уæдæ уæхæдæг зонут, – æнкъардæй ма загъта Уасо.

Max бирæ фæрасур-басур кодтам роды. Нæ хид нæ къæхты бынæй акалд, афтæ бафæлладыстæм, фæлæ йæ уæддæр куыд-дæртæй æрцахстам. Йæ сæр ын куы ахауын кодтам, уæд Уасо нæ уæлхъус æрбалæууыд, йæ цæстысыгтæ æркалдысты, æмæ ма афтæ бакодта:

– Уæ, Хуыцау уæ макуы ралгъита... Галæн мæ хъуыди, галæн, фæлæ ницы кæны, дзуары бон у æмæ Хуыцауæн барст уæд! Мæ хъуг та мын кæд балæвар кæнид ахæм рæсугъд род.

Æз Уасойы мæллæг фæлурс цæсгомыл йæ гыццыл хуылызд цъæх цæстытæм куы фæкомкоммæ дæн, уæд мæхи фæсмонæй баҳордтон. Хъуыди кодтон:

– Ау, нæ дыууæйл дæр æвддæсгай азтæ куы сæххæст, уæд уый цæмæн нæ бамбæрстам, Уасо нозтдæфæй сräдыд, æндæр нын род æргæвдын куыд æрæфтыдаид йæ зæрды?

Батырæн нæ зонын, фæлæ мæнæн уæдæй фæстæмæ уыцы дзуары бонты мæ хъуыры адджынæн къæбæр нал ацыд, æмæ мæ аbon дæр нæ рох кæны Уасойы роды удаист ратæх-батæх сæ кæрты.

ХЪÆДЫН ХЪАМА

Гуырдзиаг хъæу Къодискъаройы скъолайы ахуыр кæнын куы райдыдтон, уæд-иу хистæр кары гуырдзиаг лæппутæ хъыгдардтой ирон сывæллæтты. Æз фидар хъæдæй хъама сарæзтон æмæ йæ мæ фæсрон дардтон.

Фæндзæм къласмæ куы цыдтæн, уæд та мын иу бон гуырдзиаг лæппу Хотъо скъолайы кæрты мæ къæхтæн иу нылдаудта, йæ къухы цы лæдзæг уыд, уымæй.

Æз æм мæ хъама куы фелвæстон, уæд лидзынмæ фæсис. Æз

зәххәй дур фелвәстон әмәй йыл әй фәсте нынтьыхтон. Дур ууыл наә, фәлә ахуыргәнджыты уаты къулыл сәмбәлд.

Ахуыргәнджытә ракалдысты әddәmә әмәй наә дыууәйи дәр бакодтой мидәмә. Әз къулыл картәйи скъуыдай күү федтон, уәд фырадәргәй ныффәлурс дән әмәй мәе сур хид кәлы.

Директор мәм мәстыйә дзуры:

— Даә хъама ма мәнә стъолыл әрәвәр!

Әз ын әй йә цуры күү әрәвәрдтон, уәд ахуыргәнджытә худәгәй губыныдихтә фесты.

Ахуыргәнджытәй иу — иронәй чи сгуырдзиаг ис, ахәм, — директорәй хатыр ракуырдта әмәй мәнмә дзуры:

— Цәмән фехстай Хотъойыл дур?

Әз мәе фадгуытыл схәңгидтән әмәй йын кәуын хъәләсәй дзуапп дәттын:

— Мәе къәхтә мын ләдзәгәй нылдаудта, әмәй ферра дән!

Ахуыргәнәт мын мәе къәхты саутәм әрбакаст әмәй Хотъомә әфсонән хъәрәй дзуры:

— Хотъо! Ныуадзут ирон сывәлләтти хъыгдарын! Ныр ацы дур күү сәмбәлдаид дә сәрый (йә галиу къухы цы дур уыд, уый йәм бадардта), ацы хъама та дә синты күү нынныхстаид, (йә рахиз къухы цы хъама уыд, уый йәм бадардта) уәд дә артыл дон наә калдтай?!

Әз мәе хъәдүн хъамайы афтә бирәе уарзтон, әмәй мын әй ахуыргәнәт фәстәмә күү радта, уәд мәе фырцинәй мәе къәхтырыст дәр ферох.

Уышы бонәй фәстәмә мәм-иу кәд Хотъо зулмә ‘рбакаст, уәддәр тарстхузызәй.

СУДЗГӘЕ ЦӘЕСТЫСЫГТАЕ

Мәе фыды мад үхилойнаг уыд, күү ма йәз загътон. Әз әй не ‘рәййәфтон, раджы ацыд ие ‘цәг дунемә. Әз-иу арәх хәләг кодтон ме ‘мбаелтәм, се стыр мәйтә-иу сыл күү цин кодтой, уәд. Мәе фыд арәх кодта йә кой. Әппәлди дзы. Кәй зәгъын әй хъәуы, алы адәймаг дәр йәхі мадәй хузыздәр зәххы цъярыл никәй хоны. Фәлә, Цоцион хорз ус кәй уыд, уый алчидәр дзырдта.

Иу хатт та мын, наә тута бәласы бын бадгәйә, Үхилоны кой

куы кодта, уәд йә зәрдәе әрбауынгәт, йә цәстыйыгтәе әркалдысты, әмәе йә уәд әз афарстон:

— Хадо! Дә зәрдәе цәмән әрбауынгәт?

Мәныл уәд фындағас азы сәххәст, фәләе уәды оң Ҳадойы кәүгә никуы федтон, әмәе мәм диссаг фәкаст.

— Иртаг! Мәе хъәбул, әз дәуәй ницы ‘мбәхсын, әмәе дын гъенер цы радзурон, уый макуы макәмән зәгъ, Ҷалынмә әз әғас уон, уәдмә. Стәй, нозтәй дәр дәхи хъаҳъәндзына, уый тыххәй мын ард бахәр!

— Ард дын хәрын! — загътон әз.

— Ұәдәе афтәе. Мах уыдистәм цыппар әфсымәры әмәе әртәе хойы. Нәе хистәр хо Уара мойгонд уыд Ҷихлонмә. Йәе ләг Сохъуырты Дати. Ирәттәе-иу фырбуцән сиахсы нәмгәе кодтой, нае чызгәй, дам, нын хынджыләт кәнен, зәгъгә. Мән та мәе фыд йә фыр мәгүирәй йә сиахс Датимә афәдзы хорыл искәйонәй радта фарастаздыдәй. Әртә азы сәм фәдән, әмәе аbon дәр мәе цәститыл уайынц Датиыйы фыдмитә.

Дати, бәрzonд, хәрзконд, саулагъз, бәзджын сау риҳитимә, әрдәгәхсәвты хәдзармә цәлкәнһәнтәй расыгәй йә хъал бәхыл арәх здәхти. Мәе рәсугъд уәздан хо та-иу Датиыйыл кәрты хъуамә амбәлдаид хъаләй, уәдмә ыын йә хуыссәныл йә сәр әркүул кәнини бар нае уыд. Иу аехсәв та Дати әрәгмә куы цыд, уәд мәе хо бандоныл бадгә афынәй. Мән цәмәндәр хуыссәт нае ахста, әмәе мәхи цәстәй федтон уыцы әмбисондән дзуринағ хабар. Дати мидәмә әрбахызт әмәе куы ауыдта Уарайы бандоныл фынәй кәнгәйә, уәд йә хъама фелвәста әмәе мәхойән йә рахиз хъус ахауын кодта.

Ацы хабар мәе хо никуы никәмән схъәр кодта. Мән дәр бағәдзәхста, йәе сәр та әдзух бастәй дардта, рисгә, дам, мын кәнен афсонәй...

Уәдәмә арахъхъ хәйрәдҗы конд у әцәгәй дәр. Йемә чи схәлар уа, уымән әнәмәнг фыдбылыз хәссы. Дати дәр кәмдәр ахәстоны дзәгъәл мард фәцис, йәе мард дәр ын ничиуал федта...

Әз уыцы хабар куы фехъуыстон, уәдәй фәстәмә арахъмә куы бакәсси, уәддәр базыр-зыр кәнин.

ХӘРАМ

Нә хъәуы дыууәазон скъола айдагъ фондзтыл каст фәдән. Сәрды уәгъд рәстәджы, мә галиу цонг хъәбысәй хәңгәхәцын асаст, әмә иу афәдз скъоламә нал бацыдтән. Дохтыртә мын мә цонг лыг кәнынмә хъавыдысты, фәлә син мә фыд не сразы.

Къодискъаройы аст къласон скъолайы аәртиккәгәм къласы ахуырдау куы сдән, уәд мын гуырдзиаг ахуыргәндҗытә аәртә боны әвзарәнтә фәкодтой. Уыдон-иу арах афтә кодтой: ирон хъәутәй сәм-иу чи бацыд, уыдоны фәстәмә фыццаг къласы бадын кодтой. Агуырдтой алыхуызон аәфсәннә, куыд әмбәлы, афтә, дам, сә нә ахуыр кәнынц, йедтә, цәмәй син се скъолатә сәхгәдтаиккой. Куыд фәстагмә син уый әнтисгә дәр бакодта: Хъарапинайы, Сәрибары әмә Задыты хъәуы скъолатә сәхгәдтой, әмә сә сывәлләттә цыдысты Къодискъаройы скъоламә.

Әртә боны фәстә мын мә фыдмә фәдзырдтой скъоламә. Хадо куы ‘rbazdæxt, уәд ын, цы загътой, уый не схъәр кодта, фәлә мын афтә бакодта:

– Иртаг! Дәхәдәг зоныс, раздәр куыд ахуыр кодтай, афтә та дарддәр дәр...

Мәнән мә цонг куы асаст, уәд уыйас фыдәвзарәнты фәдән, әмә фыццаг дыууә азы цы сахуыр кодтон, уыдонәй мә бирәе цыдәртә ферох.

Әз-иу ныр дыууә куы райстон, уәд-иу уыцы ‘хсәв мә цәстытыл хуыссәг нал әрхәцыд, суанг бонмә-иу сусәгәй ставд цәссыгәй куыдтон. Мә фыд-иу мә базыдта, фәлә-иу мын никуы ницы загъта.

Әз аәртә къласы сыгъдәг фондзтыл фәдән, уый куы базыдта, уәд джихауәй аzzад әмә ма фырцинәй афтә бакодта:

– Уыдон та дә фыццаг къласы бадын кодтой!

Әз мә фыдил ныттыхстән әмә цингәнгәйә хъәр кодтон:

– Бузныг! Бузныг! Зәххы цъярыл мәнәй хуыздәр фыд никәмән ис! Дә руаджы мә цонг мә уәлә бazzад, ныр та дыккәгәм къласы бәсты цыппәрәм къласмә цәудзынән! Сә хәрамәй ницы рауад...

ФЫДЛӘГ

Фыдләгтә алы хъәуы дәр вәййы, фәлә дзы, нә хъәуы чи цард, уымән әмбал нә уыд. Ном ын бәргә хорз радтой – Амырхан, фәлә удыхъәдәй – хәйрәджы фәлдышт. Иудадзыг хъуыды кодта, кәмән цы фыдми сараза, ууыл, стәй давыныл дәр нә ауәрста. Нартхоры хуымты ‘хәен цалдәр роды аргәвстә бон сихорелефон, стәй-иу сә әхсәвыгын аласта әмә сә горәты уәй кодта йәхи хуызән цәстфәлдахәгимә.

Иу зымәтон бон идәз ус Уалион райсом раджы, талынг ма уыд, афтәмәй дон хәссынмә аңыд. Суадон уыд хъәугәрон, фәндаг та цыд Амырханы хәдзары рәэсты. Амырхан Уалионы рудзынгәй куыддәр ауытта, афтә хәлд хъуыдтыгәй йә сәры фәмидағ сты, фәгәпп кодта хуыссәнәй, йә уәлә афтид уәләфтау акодта, пеңәй сау әзвалыйы къәртт фелвәста, әмә дзы згъоргә-згъоргә йә цәстгом схъуләттә кодта. Амырхан Уалионмә дәр әмә мә фыдмә дәр мәсты уыд, иу давәггаг роды бәсты йын фәстәмә дыууә роды кәй әрбаскъәрын кодта, уый тыххәй.

Цалынмә Уалион судонмә хәецә кодта, уәдмә Амырхан хәстәгдәр къахвәндагыл уырдәм раздәр бахәццә, әмә бәгънәгәй, судоны раз цы мал уыд, уыщы уазал доны ныбырыд.

Ус донмә куы бахәццә, уәд кәсү әмә арсау хъуынджын хәйрәт, ихау уазал доны, йәхицәй райгондухуызәй, йәхи найы әмә йәм, йә гәндәхтә тилгә, хъәрәй дзуры:

– Уалион! Дәхи ма абәгънәг кән, әмә аңы хъарм доны нәхи иумә анайәм! Ди мә зәрдәмә рагәй цәуыс, әмә дын ныр аирвәзән нал ис.

Ус фәтарст, әмә йә зәрдәйә дыууә мәйырынчындоны фәхуыссыд. Куы сдзәбәх, уәддәр әхсәвыгын әddәмә акәсүн нал уәндыд.

Амырханыл дәр хуыздәр бонтә нә акодта. Иуәй уыщы уазал доны цыллиндҗытә кәнини фәстә рәуджыты низ ссардта, иннәмәй та йә Уалионы әфсымәр хъиләй хорз ныххоста әмә уый дәр цалдәр мәйирынчындоны фәхъизәмар кодта. Фәлә уалдзәдҗырынчындонаәй куы раңыд, уәддәр йә фыдмитә нә ныууагъта, колхозы галты аскъәрдта әмә сә дәлвәзы хизы. Мә фыд әм куы ныщыд әмә йәм сәрдары фыст гәххәтт куы радта, уәд ын галты бәсты дыууә сонт уәндыджы йә разәй скодта, уадз, әмә, дам, әффондзы бын әрцахуыр уой, әмә мәнә цәххәрадоны похци ласәм.

Мәенмә уәнгүйтә күнә хъуыстой, уәд мәм Хадо дзуры:

– Иртаг, рацу әмә похцийыл сләуу, разәй мәхәдәг ңаудынән.

Мәныл дәс азы дәр нәма цыд, әмә мәнәй ңәй похцийыл ләүүает уыд, фәлә әңгәл ләгау ныхъхыил дән похцийыл.

Хадо әфсондыл бынмә әрхәңцид әмә та мәм дзуры:

– Дә уисәй галты ңәв.

Әз сә тых ңәф не ‘ркодтон, фәлә сә фәлмән ратъяппитә ластон. Уәддәр сә бынатәй күнә фезмәләйсты, уәд та мыл Хадо фәхъәр кодта:

– Җәв ма сә тыхдҗындәр! Ләг күнә дә, уәд дә цонджы әппиндәр ници тых ис?

Әз рамәсты дән, әмә иу галы уән күндер ләдзәгәй дәзбәх ңәф әркодтон. Уый размә агәпп ласта. Хадо мыл мәсты хъәр фәкодта:

– Җавәр ңәф әй ныккодтай! Мәнә мә артыл дон күнә ныккалдтон!

Әз базгъордтон фыды цурмә, йә тәригъәдмә қәсынәй мә зәрдә фәңәй тъяпп кодта. Хадойән йә галиу къухы кәстәр әнгүйләз әфсондз әмә гутоны хъәды ‘хсән ныфифидар, туг зәхмә кәлы. Хадо ныффәлурс, ранцай-банцай қәнәй йә цонгыл, фәлә әнгүйләз нае уәгъед қәнәй. Әз фырадәргәй рауайбаяуай қәнәин, фәлә нае арахсын, күнә ын аххуыс қәнөн, уымә.

Хадо катайгәнгә бирә фәүдхар кодта, стәй йә цонг тых тынд ракодта, йе ‘нгуылдзән йе ‘мбисыл дзиизда нал аззад, йә туг бынтондәр фемәхст. Йә хәдонәй йе ‘нгуылдз атыхта әмә дохтырмә азгъордта.

Әз дәр нәхимә батахтән, райстон мә фыды иуәхстон къуләй, нывәрдтон дзы әрмәст топпыхосәй ифтыгъед гилдз, ныңцыдтән Амырханы цурмә, ныддардтон әм топп әмә йәм дзурын:

– Амырхан, ды хъәуән иудадзыг фыдмитә қәнис, әмә ныр дә кәрон әрцид, дә аххосәй та мә фыд дәр рынчындонмә бахауд, әмә дә маргә қәнис!

Амырхан фәтарст, мә разы йә зонгутыл әрхауд әмә мын ләгъстә қәнис:

– Ма мә амар! Цы мын зәгъай, уый бакәндзынән!

Әз ын күн загътон, дәхи абәгънәг қән, уәд фәгәпп кодта әмә йә дарәс фәйнәрдәм фехста. Әз та йын йә сагәхты

‘хәенмә топп фәцарәзтон, амә къәрцү куы фәцыд, уәд бөгъ-богъенгә, йә сагәхтәй фәздәг калгә, лидзынмә фәци. Быдыры цы адәм куыстай, уыдан Амырханы фәдыл кастысты амә фырхудәгәй сә гуыбынтыл хәцыдысты.

Амырхан уыңы бонәй фәстәмә ныуугъта йә фыдмитә, мәнән та-иу адәм арәх арфәтә кодтой...

СӘНДҮЦӘГ

Иу фәззыгон райсом раджы куыдәр фехъал дән, афтә дын кәсын, амә мә уәлхъус ләууы мә фыды хойы ләг Херди. Амә мәм уәздан хъәләсәй дзуры, йә мәлләг къухтә йә лыстәг къәдз къәхтыл әвәрдәй:

— Иртаг! Фәгәпп лас амә мәнмә дәр нә сән радузынмә фәкәс, кәннод нә сәнәфсир фесәфдзән. Ныр ىалдәр боны тындәй ләууы.

Әз уәд фарәстәм къласы ахуыр кодтон, Дменисы уазәгуаты уыдтән, Хердитәм дәр-иу къәбәр ахордтон, амә кәд йәхицән мә карән ләппутә әртә уыдис, уәддәр ын әфсәрмәй сразуы дән. Нә хәрзхәрфырт ләппуйы бинойнаг, саулагъз къәләтәрфырт рәсүгъд Хантела дәр мә ацырд кодта, (цәргә уыдоммә кодтон). Хантела аназын уарзта, амә Хердийән йә зәрдә алхәдтә:

— Ацу, Херди, амә мигәнәнта әрцәттә кән. Әз амә Иртаг дәр тагъд дә уәлхъус баләудзыстәм. Иртаг хорз зоны сән дуңын. Дыгууә боны нын әртә тоннәйи сәнәфсир нылла-мәрстә йә фәлурс фәлмән къәхтәй.

Мәнән ме уәнгтә иууылдәр рыстысты уәд, афтә бафәлладтән. Стәй уазал дәр сән бәгъәввад къахәй уазал сәнәфсир цъәл кәнынәй. Ноябрь Дменисы хаттай тынг уазал бонтә вәййи. Стәй ахуыргәндҗытәй дәр әфсәрмә кодтон, ىалдәр боны скъоламә кәй нал ацыдтән, уый тыххәй.

Хердитән сә тыргътә сәнәфириәй сә тәккә дзаг. Къутуый фарсмә дыгууә бандоныл арынг иуырдәм къул әвәрд. Херди, Хантела, Хердийи хистәр чынды Хона айдзаг кәнынц сау сәнәфсирәй голлаг, йә ком ын бәттәнәй абәттынц амә йә арынджы астәу әрәвәрьинц. Әз мә хәлафы фадгуытә хәрдмә стулын, афтәмәй бәгъәввадәй сләууын голлагыл амә мә къәхтәй цъәл кәнын сәнәфсир. Йә дон голлагәй әддәмә

хъары арынгмæ, стæй арынджы хүйнкъæй та фынккалгæ згъоры быркуымæ. Ёллын фæстагмæ голлаг мæ къухтæй фездухын, цалынмæ ма дзы сæнæфсиры дон фæтæдзы, уæдмае.

Ёз та афтæ суазал дæн, æмæ раст ныцьцъæх дæн, афтæмæй мæ хид дæр калд. Абон дæр мæм диссаг кæсы, куыд ныффæрæстон уыцы удхарæн, уый.

Хантела та-иу агуывзæ арахъхъæй айдзаг кодта æмæ та-иу мæм, худæгæй кæл-кæлгæнгæ, æрбадзырдат:

— Ацы сыкъа акъупп кæн, Иртаг, æмæ та скаф дæ голлагы!

Мæнæн-иу мæ сæры смидаэг нозт, æмæ та-иу голлагы «шалахо» кафын байдыдтон. Хантела-иу заргæ зарын бедра тъæпптъæпп кодта, Херди æмæ Хона къэрццæмдзæгъд, афтæмæй-иу худæгæй тъæппытæ хаудтой. Изæрмæ мын дыууæ тоñмæ ‘ввахс сæнæфсир дыгъд фæци.

Арынгæй куы ‘рхызтæн зæхмæ æмæ мæ къæхтыл мæ дзабыртæ куы скодтон, уæд мæ цæстытæй ницыуал уыдтон. Мæ сæр афтæ зылд, æмæ цæуын нал зыдтон, фæлæ та мын Хантела мæ разæй тачкæ фæкодта:

— Иртаг! Уæллаг Дmенисæй нын (фондз километры йæм уыд) куыройæ иу голлаг ссад æрдав æмæ уал дын аbon фаг уыдзæн!

Ёз та мæ удисгæ ссад дæр куыддæрты æрластон, фæлæ æхсæвы фынæй кæнын нал фæрæстон. Куыддæр-иу афынæй дæн, афтæ та-иу голлаг здухын байдыдтон, æмæ та-иу фехъал дæн. Уæдмæ кæцæйдæр Хантелайы лæт Хантон дæр расыгæй æрбацыд. Йæ уæлæдарæс куыддæртæй раласта, фæйнæрдæм сæ фехста æмæ бахауд тъахтиныл. Ныр та мæм уый хуыррыйт нал æрбаугъта хуыссæг æмгæрон.

Райсомæй æрдæг мардæй куыддæрты систадтæн æмæ æххор-магæй араст дæн скъоламæ.

Скъолайæ куы ссыдтæн, уæд ма мæ хуыссæнмæ куыддæрты бахæцæ дæн, хуыссæныл уæлгоммæ æрхаудтæн æмæ мæ зæрдæ бавзæр. Уæдмæ ма Хантела йæ хуыссæны зыбыты бæгънæгæй фынæй кодта, фæлæ мæнæн мæ тъæпп тъахтиныл куы фæцыд, уæд фехъал, мæ уæлхъус афтæ бæгънæгæй алæууыд:

— Иртаг! Иртаг! Цы кодтай, мæ бо-о-н!

Йæ цыппæртыл алæууыд мæ сæрмæ, йæ дзых мын мæ билтыл авæрдта æмæ мын мæ дзыхы ныуулæфы, цæмæй мæхимæ æрцæуон. Ёз улæфын куы сфæрæстон, уæд чысыл фæхуыздæр дæн æмæ фырцинæй Хантелайы зæрдиагæй ныххъæбыс кодтон.

Хантон уыцы рæстæджы расыггæй мидæмæ ‘рбахызт æмæ ныхъхъæр кодта:

— Мæнæ цытæ кæнынц ацы куыдзæйгуырдтæ, мæнæ!

Хантелайæн йæ сæræн лæдзæггæй иу нылдаудта, æмæ сæræн йæ тут ныссæххæтт кодта фæйнæрдæм. Хантела зæхмæ куы ‘рхаудта, уæд Хантон мæнæн дæр лæдзæггæй мæ фынð нылдаудта. Нæ хъæрмæ сыхæгтæ ærbамбырд сты, Хантела æмæ мæн дохтыртæм аластой, Хантоны та милицæмæ. Уайтагъд æй рауагътой...

Уыцы хабар мын царды зонды хос бæргæ хъуамæ уыдаид, фæлæ мæ удыхъæд раивын мæ бон не ссис, æмæ ма мыл æф-сærмæй зæронды бонтæм бирæ бæллæхтæ фæцыд...

ДОНЛАСÆГ

Мæ фыд Хадойы куыд фæсайдæуыд, афтæ та мæн дæр фæсайдтой: галты бæсты мын дыууæ æппа уæныджы мæ разæй фæкодта колхозы галгæс. Афсондзы бынмæ куымдтой, уæд сыл фæгүүрысхо дæн, фæлæ сæ уæддæр бирæ тухиты фæстæ куыддæрты сифтыгътон, нæ кæрты цы егъяу æфсæн донласæн уыд, уыцы уæрдоны.

Æз мæхицæй ныббóуц дæн, уæнгүиты разæй æцæг лæгau цæуын суадонмæ. Хъæуы астæу куыддæр ауырдыг кодтам, афтæ дæлвæзы хизæт хъомæй райхъуыст хъуццыты уасын. Уæнгүитæ фæйнæ бօгын фæкодтой, стæй атахтысты уырдыджы æмæ мæ сæ хъæлæсы ахастой.

Мæ амондæн цæлхыты размæ фаджысы обау фæци, æмæ дыууæ дæр иумæ фæкалдысты, æмæ уæд æз та æфсондзы сæр абадтæн. Уæнгүитæ фестадысты æмæ мæ уырдыджы фескъæ-фынц сæрсæфæнмæ.

Уалынджы фæндаджы астæу февзæрд галгæсы æртæаздзыд лæппу. Æз удаистæй ныххъæр кодтон. Лæппу лидзынмæ фæцис.

Æз æфсондæй мæхи рауагътон зæхмæ, галиу галæн йæ биринкъ мæ дыууæ къухæй ацахстон æмæ йын йæ сæр сыздыхътон. Уæнгүитæ иуырдæм цæхгæр фæзылдысты, æмæ уæд уæр-дон фæфæлдæхт.

Уæнгүитæ хуыдиг кæнын райдыдтой. Æз мæ дзыппæй дыдагъ кард фелвæстон, сæ хъуыртыл цы бæндæнтæ æртихст, уыdon ах-уын кодтон, æмæ айрвæэтысты.

Мәнән мә кард мә къухы, афтәмәй мә размә галгәс фәцис – йә фырты цъәхахстмә аәртахт. Ёз ай барәй басырдтон. Уый ахәм лыгъд радта, әмәй йә куызд дәр нал байяфтаид.

Фәлә цы баелләхы диссаг у, цы: ләгмәй йә мәстәй кәйдәр амарын куыд тәхудиаг фәкәсы...

ЗОНДЫ АРГЬ

Иу рәстәджы мә мад колхозы трактористтән хәринаң кәнәгәй күиста. Иу бон сын дәлвәзмә хәринаң ахаста. Фәстәмә куы сыздәхт, уәд та дурын ногәй уазал донәй айдзаг кодта әмәй мәм дзуры:

– Иртаг! Мәнә ма ацы дурын трактористтәм фәхәецә кән, дә нывонд фәуон, мә цәхәрцәст ләпнү! Ёз та хәдзары күистәтәкә ақенон.

Мә рахиз къухы мын ләдзәг фәсагъта, мә галиу къухы дурын, әмәй аэз дәр араст дән. Ёрдәг фәндагмә куы ныххәцә дән, уәд иу ран къудзитәм фәкомкоммә дән. Къудзиты бын зәххы бындзытә сәх хуынчы алышарс сәмбырд сты әмәй мамазила кәнинц. Чи дзы бынмә быры, чи уәләмә.

Ёз сә мыдыбындытә фенхъәлдтон. Иу зәронд ләгәй фехъуыстон мыдыбынды, дам, дыл куы фәхәца, уәд, дам, уый хорз у. Хос дам у.

Баудаттән къудзиты цурмә, сәх хуынчы сын мә ләдзәг арфатыстыон. Уайтагъд мә алышарс цыма бәзджын сай мигъ ныбадт, афтәе мыл аәрәмбырд сты. Мә роны дәр дзы бирә ныбрыд, мә фадгуытәй дәр сбырыдысты. Ёз цин кәнин. Загътон, зәтъгә, цәргә-цәрәнбонты дәр мә никуы ниццуал срисдзән.

Бындзытә мә сә маргәйдзаг судзинтәй хуынчытә кәнин байдытой. Раздәр сә ницәмә дардтон, фәлә мә буар аәгәр дудын куы райдытта, уәд дурын зәххыл авәрдтон, мә ләдзәг аппәрстон, әмәй сә сурын райдыттон. Уыдан фылдәр фесты... Мә бон сә күинә уал уыд, уәд бынтон старстән, феррадзәф дән әмәй мә гәндзәхтә тилгә дыууәрдәм ратәх-батәх кәнин райдыттон.

Мә хъәрмә мә мад, фәрәт йә къухы, афтәмәй разгъордта: афтәе фенхъәлдта, исчи мә маргә кәнны. Ёрхы сәрты хид нәм дәрдзәф уыд, әмәй мә мад фырадәргәй комкоммә куы ратахт,

уәд доны астәу смидәг. Йә ных дурмә әрхаста, фәгәпп кодта, әмәе хүйләдзәй әмә тутәвдылдәй ме ‘рдәм тәхы әдымыйы хүнзәнәй. Күң мәм әрбаввахс, уәд мәм хұуысы йә цъәхахст:

— Цы фәци, чи дә мардта, уый? Әз ын ацы фәрәтәй йә къубал...
Әз скуыдтон:

— Маргә мә ниши кодта! Мәнә мә бындзытә фәхәрынц!

Мад бындзыты сурын күң байдыдта, уәд та ууыл дәр амбырд сты. Нә хъәрмә хъәуу адәм нә уәлхъус февзәрдысты. Чидәр нәм хъәр кәнү:

— Әрхмә алидзут әмә доны ныбырыт!

Мах дәр нә ных әрхырдәм сарәстам. Доны ныбырыдыстәм, әмәе нә бындзытә дәр ныууагътой.

Нә цәсгом, нә буар иууылдәр нырраесыд, сатәг сау адарда әмәе артау сыгъд.

Уәд әй базыдтон, уыдан дыдын бындзытә кәй сты, уый. Хаттай әгәр систы зонды аргъ...

КҮЙДЗЫ МАСТ

Иу изәр мә мад Жаннә холлаг ныккодта не стыр күйдз Милайән – кәрты тута бәласыл баст уыд. Әз та нә урс пумпуси гәдийән къуымы йә къусы әхсыр әркодтон.

Мә мад күң ‘рбаздахт, уәд уәлартәй аг райста әмәе йә әрәвәрдта мә фыдыфыд Джийойы араэт рәсугъд тулдз бандоныл.

Мах нәхицән ахәм нард карк нә, фәлә иу мәлләг карк дәр никүң аргәвстам әнәе бәрәгбон. Нә кәрчытә-иу араәх уазджытән әргәвстам, стәй-иу, уазджытә күң ацыдысты, уәд стдҗытә әхсыдтам мах дәр. Ацы карк та нәм нә мады хо Ленә әрбахаста әмәе нә мадән загъта:

— Жаннә! Кәд мә хистәр хо дә, уәддәр дын хъуамә зонд бацамонон! Адәмән дә мәгүүр муртә әгәр ма хәрын кән! Исчи дә әдымыйыл башымайдзән. Мәнә ацы карк әз базары хъуамә ауәй кодтаин әмә дзы тутатә балхәдтаин. Ныр мын сымах әртонут тутатә уә бәласәй, ай та райсом аргәвдын кән әмәе йә адджынән бахәрут.

Афтәмәй Ленә тутатә ахаста, махән та – карчы дзиизда.

Мах күйдәр адджынән не ‘хсәвәр бахордтам, афтә нә мад йә зәрдәйыл ныххәңы, хүиссәнүл әрхауд әмәе хъәр кәнү:

– Дон мын!

Æз Гигоны разәй фәдән әмәе йын куыддәр дон авәрдтон, афтәе нәе дуар фегом, йәхи къулыл ныщавта, әмәе йәе къәрцц фәңцид. Тәрккәвда раңыд зилгә дымгәимә, әмәе уарыны дон дуарәй мидәмә терчы уыләнтау сәх-сәх кәнни.

Гигоимә дуарыл нәхи ныщавтам, фәләе ныл дымгә тых кәнни. Нәе бон нәу дуар сәхгәнни. Нәе мад йәе цәсссызызгъалгә куыддәрты систы, фәләе та фәстәмә әрхауы хъарәггәнгә:

– Хадо! Ацы әнахъом сывәлләтти тәригъәдәй кәм дә, уырдыгәй дын дә мард сласәнт, кәд дуарән адәмы хуызән әхгәнән цәуылнәе сарәстай, уәед!

Нәе кәуынмә Мила рәйгә-рәйын йәе бәндән ратыдта, хәдзары фәмидәг, йәе фәстаг къәхтыл аләүүүд әмәе нын әххүис кәнни дуар әхгәнинән. Дуар әрдәгмә куыддәрты сәхгәдтам, фәләе та ныл дымгә тых кәнни байдыдта. Уәед дын Гино дәр йәхи ниугә дардәй рауагъта, йәе раззаг къәхтәй дуар ныщавта. Мах ныххудтыстәм. Дымгә чысыл фәсабыр, әмәе уәед дуар сәхгәдтам әмәе та йәем йәе хъиль быңау бавәрдтам.

Гино мәе мады риуыл йәе зәрдәйи комкоммә тымбылтәй әрхүиссыд, әмәе йын йәе фәлурс рустә, йәе ных сдәрын байдыдта. Мила та йын йәе мәлләг къәхтә сдәрдта, йәе къәдзил тилгә, әмәе дын нәе мад күни систид.

Ахуыргәндты хъуыдымә гәсгә, дам, әгомыг фосән сәе бон хъуыды кәнни нәу. Чи зоны. Æз та афтәе фенхъәлдтон, әмәе Мила әмәе Гинойән нәе тәригъәдмә кәсүн сәе бон нал уыд, цыдәр уәларвон тых сәе сыймәлын кодта, әмәе нын уымән баххүис кодтой.

Æз-иу сын уымәй размә дәр мәе хәринагәй авәрдтон, фәләе сын дыккаг бонәй фәстәмә мәе аходән иууылдәр райдыдтон дәттын. Мәхәдәг та-иу нәе дындижыр тутаты цъупмә сбырыдтән әмәе-иу аджын ставд тутатәй мәхи бафсәстон, әмәе-иу Земехъуры Уастырджийыл, Нигозайы Мады Майрәмыйл, мәе удәй мын зынаргъдәр чи уыд, уыңы фәлмәнзәрдә мады бафәдзәхстон.

Иухатт та дын сихорелефон бәласы цъуппыш тутатә хәрын. Уалынджы бәласы цурмә уәлбәхыл әрбахәццә иу гуырдзиаг ләг – налог-иу әмбырд кодта хъауы цәрдҗытәй.

Мила йыл күни срәйдта, уәед уый, йе ‘ккөй цы топп уыд, уымәй фехста баст күйдзы, әмәе Мила дзыхъмард фәңис.

Гуырдзиаг йæ бæх фæзылдта æмæ лидзынмæ фæци. Мæнæн мæ дзыппы дурахсæн «шурдуни» уыдис. Æмæ йæ фехстон уымæй. Дур йæ тækкæ сæрыл сæмбæлд, бæхæй ахауд, æмæ цасдæр рынчындоны фæсад.

Ацы хабар абоны онг ници зоны. Адаэм та афтæ ‘нхъæлдтой, зæгъгæ, куыздзы тæригъæдæй ахауд бæхæй.

УАГ

Иу бон нæ тута бæласы бын хъазæм мæ кæстæр æфсымæр Асланимæ.

Иуахæмы нæ цуры февзæрд нæ фыды æфсымæры лæппу Батыр. Йæ галиу къухы сойджын уæлибæхы егъяу карст. Батыр йæ рахиз къухæй уæлибæхы карстæй расæтты æмæ нæм æрбадзурь:

– Иртаг! Аслан!

Мах æм куы фækæсæм, уæд уый уæлибæхы хай йæ дзыхы баппary, йæ рахиз къухы амонæн æнгуылдзæй йæ рахиз çæсты бын æривазы æмæ лидзынмæ фæвæйы.

Чысыл Аслан йæ фæстæ тæхы æмæ кæугæ хъæр кæны:

– Авæр ма дзы мæнæн дæр!

Батыр дзыхълæуд фækæны, фæстæмæ фездæхы, æмæ та йæм Аслан куы баввахс вæйы, уæд та йæ дзыхы уæлибæхы мур баппary æмæ та лыгъд ратты.

Мæнæ Аслан йæ къах дурыл скъуырдта, дæлгоммæ ахауд, æмæ йæ фындз зæхмæ æрхаста. Ныббогъ кодта, фестад, йæ гыццил къухæй йæ фындзыл ныххæцыд, фæлæ уæддæр йæ тут сæхсæх кæны. Батыр та худæгæй марди...

Бонтæ рауад Асланыл æхсай азы сæххæст. Нæ зæронд тутайы бынаты цы ног тута айтывæтæ фæйнæрдæм йæ къабæзтæ, уый бын бадæм æмæ зæрдиаг ныхас кæнæм. Æз бын Батыры хабар куы æримысыдтæн, уæд Аслан афтæ бакодта:

– Раст зæгъгæйæ, æз уыцы хабар нал хъуыды кодтон. Фæлæ Батыр, цæй хуызæн уый, уый хуызæнæй куыздзы зæронд ныццис. Мæнгæн нæ дзурынц;

– Бирæгъ йæ царм рагъыл нæ уадзы!

ИРТАГ АӘМӘ ИРТЫН

Сәрдигон райдзаст бон сихорфонмә хәстәг. Хуры тынтаң җәхәртә калынц. Тбилиси Дзмариый заводы чысыл хәрзәфс-найд кәрт дзуарбадәнау аәрттиви.

Ацы завод фындаас азы размә Мәскүйы әххуысәй сарәзтой. Завод у әңгәдәр тынг рәсугъдәмәе райдзаст ран әвәрд. Цәугәдон Къурайы галиу фарс Авчалайы астәу айттыгъта йә базыртәмәе йә мидбылты худгә кәсеси доны уыләнты зилгә кафтау ленчытәм. Заводән йә алыварс чыырдурај рәсугъдәмәе бәрзонд къултә. Къулты фәрсты кәрәдзимәе ‘ввахс арвма фәңдишты заз бәләстәмәе цымас дун-дунетыл хъуистонд кад-джын симд кафынц, уйайу уәздан змәлд кәннынц. Кәртү астәу тымбыл фынг, бандәттә, фантан. Аәмә аләмәтү уәлдәф.

Иртаг хъәуәй күни раңыд, уәд райдыйда ацы заводы кусын. Хъәуәй раңауын ай бәргәе нә фәндыд, фәләе дзы институты күисты фәлтәрдзинад әрцагуырдтой аәмәй йын әндәр гәнән нал уыд.

Иртаг заводы кәртү дәр, аәмә бирәе агъуистыты дәр иу къуым нал ныууагъта, йәхи къухтәй кәй нә бафснайдта аәмә фехсадта хлорәмхәццә тәвд донәй, ахәм. Ныр та, кәд цехи хицауәй кусы, уәддәр йә ахуыр нә ныууагъта.

Мәнә та абор дәр Иртаг фәңәуи цехырдәм. Кусджытәй иу ирон сылгоймаг – Пелион – йә размә рауад аәмәй йын сусәгәй дзурь:

– Иртаг! Райсомсәрәй диссаджы рәсугъдәм ирон чызг ән-хъәлмә кәсеси хицауы хәдивәгмә. Фәләе ма йәм дәхәдәт дзәбәх әркәстүтә кән, әндәра дә фыдгул дәр директоры хәдивәг Борей къухтәм бахауәд.

– Аәмә чызджы Боре наема федта?

– Ам наем, ие ‘мбәлтимә та сылгоймәгти фәдил адзәгъәл, аәмә чызджы директор дәумәе парвыста.

– Кәм ис ныр?

– Уартә заз бәләстү бын бандоныл әрхуыссыд...

Иртаг бәләстәм күни баввахс, уәд ын цымас йә зәрдәйы исчи тәвд аәхсидав фәттыста, йә сәр та йын уәззуз дзәккорәй әрцавта, афтә фәзи. Аәмә уәд бәласы зәнг йә дыууә къухәй ацахста, афтәмәй кәсеси аәмә уынг чызгән йә сәрдигон урс дзабыртәмәе разы зәххыл, йә къаҳтә бәгъынәт, йә уәләе урс зәлдаг къаба.

Йæ рахиз къух йæ сæры бын бакодта, йæ зæринхуыз дзыккутæй æриуыл фæйлауынц, афтæмæй бандоныл хусссы йæ рахиз фарсыл. Кæссы, бæласы цъуппыл цы дыууæ цъиуы цъыбар-цъыбур кæнынц, уыдонмæ.

Чызгæн цымы йæ уæлæ æппындæр ницы уыд, афтæ бæрæг дардта йæ буар, йæ зæнгтæ æмæ уæнгтæ. Иртагмæ афтæ каст, цымы йæ разы фестад Залихан æмæ йын дзуры:

– Иртаг! Мæныл фаг цæссыг фæкалдтай. Мæныл мауал хъууды кæн. Мæрдтæй никуы ничи раздæхт, æмæ дæ фидæны кой кæн. Ды амондджын куы уай, уæд æз дæр мæрдты цин кæндзынæн, – загъта Залихан æмæ фæтары.

Иуахæмы бæласы сæрæй дыууæ цъиуы дæр стахтысты. Чызг сæ фæдыл ракаст æмæ, Иртаджы куы ауыдта, уæд фæгæпп ласта. Йæ дзабыртæ йæ къæхтыл акодта, куы йæ тæнæг къабайы фæдджитыл æрхæц-æрхæц кæны, куы йæ риутæ æмбæрзы, тарст тæрхъусау ыл зыр-зыраег бахæцыд.

Иртаг сындағгай баңыд чызгмæ, рæвдаугæ хъæлæсæй афтæ бакодта:

- Ацы æрвон бæлон, цымæ, кæцæй æртахт?
- Эз тæхгæ нæ, фæлæ мæ мадимæ Ленингорæй æрцыдтæн...
- Дæ ном дæр дæхи хуызæн рæсугъд у?
- Нæ зонын...
- Уæдæ ма мын æй балæвар кæн.
- Мæнæ мæ куыстмæ кæд райсай, уæд мын базондзынæ мæ ном дæр. Ныр уал мæ Иртын хон...
- Уæдæ мæнæн дæр Иртаг ме ‘цæг ном нæу, – загъта Иртаг æмæ æрбадын кодта Иртыны, стæй йæхæдæг дæр йæ фарсмæ æрбадт.

– Зонын æй, Пелион мын дæуæй тынг феппæлыд, ирæтты тыххæй, дам, дæ сæр нывондæн хæссыс æмæ, дам, дæ уымæн хонынц Иртаг. Нæ районы газеты та дыл мæнæ афтæ ис фыст, – йæ хызынæй фелвæста газет æмæ дзы кæссы. – Хорз адæймаг Хурæмдых у; Хорз адæймаг йæ бæллиццаг рæсугъд зондахастæй арфæйаг вæййы æхсæнадæн, хæстæджытæн, зонгæтæн, æмæ йæ бинонтæн дæр. Мад æмæ фыдæн уымæй æхсæзгондæр ницы ис, сæ хъæбулты амондджын,райдзаст фæндагыл куы фæкæнынц, сæ удыххæды, се ‘уæнджы сын куы баудзынц æнæ байсысгæ хорздзинад, уæд. Ахæм мад æмæ фыд та ис Иртагæн. Хорз сывæллæттæ, цыппар лæппуйы æмæ иу чызг схъомыл кодтой,

әмә сын мә сәрәй ныллағ кувын, – Иртын газет Иртагмә бадардта дзургә-дзурын. – Ацы газет мын редакторы хәдивәг дәүән рарвыста, әмә йәйс. Де ‘мдзәвгәтә дәр ма дзы ис...

Иртаг газет райста, фырцинаһы хъуамә Иртыны русән аба кодтаид, фәлә уый йә сәр иуварс аскъефта.

- Цәмәй мә фәтарстә, бирәгъ дын куынә дән, мыйяг?
- Тәрсгә нә, фәлә әфсәрмы фәдән...

Иртаг йә сахатмә әркаст, сыйстад, Иртыны бәембәгай урс цонгыл хъавгә уәзданаәй рахәцыд әмә йәм дзуры:

- Цом-ма, цалынмә хицау никәдәм ацыд, уәдмә дын дә куистут фенын кәнөн. Әрмәст нәм нырма әвгтә әхсыны йедтәмә ницы куист ис.

- Мәнән уәлдай нәү. Цыфәнды куистыл дәр разы дән: мән мә ләппүйи хәссын хъәуу.

Иртаг цавдурау фәци. Уадидәгән Иртыны цонг феуәгъд кодта. Зәрдә, әвәеццәгән, ахәм сахат атоны...

Иртын ын йә митай фәлурс цәсгоммә куы бакаст, уәд афтә:

- Даә Хуыцаумә скәс, цәмәй фәтарстә? Мә ләппу, мыйяг, дәуән хәссинағ куы нәү!

- Нә, тәрсгә нә, фәлә йед.. – Багуым-гуым ма кодта Иртаг фыр адәргәй.

Иртаг иунәгәй цы куистытә әххәст кодта, уыдон раздәр кодтой фондз ләджы. Афтид әвгтә исән скълады куист – сә иу. Афтид әвгтә әхсын әмә сыйғыдағ әвгты дзмарийә дзаггәнән цехы – дыккаг. Цәттәе продукци әмә кусән дзаумәтты скълады куист – әртиккаг, уәхскуәзәй кусдҗыты бригады хицау әмә экспедитор – цыпәрәм, бухгалтерәй та фәндзәм. Ислә та – иу мызд Алы мәй дәр йә фондз куисты пълан әххәст кодта уәлдайджынта, әмә йә уәлдәр хицаудмә бавдисәг куы фәуыдаид, уәд әнәмәнг райстаид Социалистон фәллойы хъәбатыры ном.

Иртаг ахәм хәларзәрдә уыд, әмә-иу йә кусдҗытә ‘нкъард куы уыдысты, уәд-иу син цехы астәу «Шалахо» скафыид, әмә та-иу уыдон дәр худәгәй тъәппитә хаудтой. Иууылдаәр әй афтә бирәе уарзтой, әмә кәм цыдысты, кәм ләууыдысты, уым иудадзыг йә хорзы кой кодтой. Афтә дәр иу дзыртой, сабат, хуыщаубоны, дам, әй мысын байдайәм әмә, дам, къуырисәры цингәнгә фәцәйттәхәм куистмә.

Иртын-иу Иртаджы куы ауыдта, уәд-иу, къәвдайы фәстә

хур күйд ракәссы, афтә ныррухс йә цәстом, әмә-иу ын йә цәстытәм нымдзаст. Иртаг дәр-иу әм йә мидбылты баҳудт, фәлә та-иу цәуынмә фәци.

Иубон та Иртаг цехмә күйд фәцәйцыд, афтә йә размә Иртын фәци:

— Иртаг! Фатер ма мын ссар. Нырмә кәм цардән, уыдон мын загътой, җәмәй сын мәйы қәрон сә уат суәгъд кәнон, фәлә кәдәм фәцәуон, уый та мын най...

— Әз цы қәрты җәрын, уым иу агъуист ис сәрибар, әмә дын әй қәд фененин кәнон?

— Сабаты сывәллонмә мә кәстәр хо фәкәсдзән әмә дәм изәры әхсәз сахатыл зындынән, — загъта Иртын әмә цехырдәм цәуынмә фәци.

Сабатмә ма дыууә боны хъуыди, әмә Иртаг сагъәсты ахәсты фәсис:

— Ай цы хабар уа? Иртын уәddәр мәнән җәмән агурын кәнни фатер?! Қәд ын хо ис, қәд ын мад ис, уәд... уәд ын уыдон цәуылнә агурынц?

Сабаты изәрәй Иртаг йә фатеры бады бандоныл, йә комкоммә диваныл йә рахиз фарсыл хуыссы Иртын, тынг бастадтән күисты, зәгъгә, әмә афтәмәй ныхәстә кәнинц.

Иртаг та иуахәмы Иртыны сагаҳтәм күы фәжомкоммә, уәд ыл йәхи күйд баппәрста, уый зонгә дәр нал бакодта. Йә мидәттаг зәлдаг дзаумәттә ын ныскъуытдә кодта, фәлә ын сыйгоймаг уәddәр сәттын нае комы. Сә хид ләсәнтә кодта. Растьәмбисәхсәв күы сси, уәд әм Иртын дзуры:

— Хорз, разы дән, фәлә уал мә мәхи хъуыди ауадз қәртмә.

Иртаг әргом бацин кодта. Ахъуыды кодта: йә халатыл җәппәртә нал бazzад, мидәгәй зыбыты бәгъынәг, уәд афтәмәй қәдәм мәрдтәм җәудзән? Аугъта Иртыны қәртмә, йәхәдәг әнәрхъәцәй ризы, фәлә җәуылдәр гуырысхо дәр кәнни...

Иртын күинә әмә күинә зынди, уәд Иртаг рауда қәртмә, къахбавәрны дуар бакодта әмә...

Афтә тынг әрбамәсты, әмә уыңы уысм Иртын йә цуры фәсис, зәгъгә, уәд әй... уәд ын... Иртын кәм цард, уыңы бәстыхай зыдта, фәлә қәцы уат ахста, уый нае зыдта. Суанг бонмә қәрты бандоныл фәбадт, стәй қәссы, әмә Иртын дуканимә рацауы. Йә развәндаг ын әрәхгәдта әмә йәм дзуры:

— Иртын! Ды мәнмә дәхи къахәй әрбацыдтә, арт мыл бандынан...

дзэрстай, стәй мә фәсайдтай. Ләгән уымәй мастидәр ницы вәййы, әдылыйы бынаты бazzайынәй. Әмә ныр мемә күнәе раңауай, уәд дәр амардзынән әмә мәхі дәр!

Мәхәдәг дәм зындзынән, зәгъгә, йә парвыста. Әмә йә ацы хатт нал фәсайдта...

Дәс азы әмбәлдысты Иртаг әмә Иртын. Дәс азы мидәг кәрәдзийән цы масти фәхәрын кодтой, уыдан ныфғыссынән дәс еғъяу чиниджы дәр не сфаг уыдзән. Радзурдзынән уын сәхабәртты кәрон цыбыртәй.

Иртаг мәгуыр әмә бирә бинонты ‘хсән кәй схъомыл, уымә гәсгәй йыл цалынмә әртын фонд азы сәххәст уыдаид, уәдмә ус ракурыны фәнд нә кодта. Хъумә хәдзары бинонтән алкәмән дәр феххуыс кодтаид, царды къахыл сәх ныллауын кодтаид, стәй та йәхи цардма әркастаид...

Иу хатт радиойә ныхас кодта иу профессор. Уйй куыд нымадта, уымә гәсгәй, дам, ләппу йәхи хъысмат әрмәст йәхәдәг күни араза, стәй ма ахуырмә дәр зәрдәргъәвд күни уа, уәд ын әртын фонд азмә ус күриң әгъдауыл рәсугъед чындзәхсәвимә нә бантисдзән. Стәй уәд цардыл хәст әттә ләппу әстдәсаздзыд сыгъдәг чызджы күни бауарза әмә йә күни ракура, уәд уым диссагәй ницы ис. Ләг усәй уал азы хистәр күни уа, уәд сәх цард хуыздәр аңаудзән.

Иртаг дәр уыцы профессорау хъуыды кодта. Уәд әй нәма зыдта, уарзондзинадән фәлгъауән кәй нәй, уйй. Стәй йә Иртын афтә тынг бауарздзән әмә стыр масти хай фәуыдзән, уыцы хабар дәр.

Иртыны фәндыд, әмәй йә Иртаг бинойнаг скәна. Цалдәр хатты йын сывәллон дәр хъумә рантыстаид, фәлә та-иу әй Иртаг нә бауагъта. Цалдәр хатты йәхи дәр мардта, әмә та-иу әй Иртаг фервәзын кодта.

Иртаг йә сәрән ницыуал зыдта, нынуагъта йә күист, әмә әндәр ран райдыта кусын. Дәс азы дәргъы ахсәвәй-бонәй йә хъуыдитә уыдисты Иртыныл. Нә уыди йә бон йә ферох кәнин. Нал фәңыд әндәр сылгоймаг йә зәрдәмә әмә хъәды халонау иунәгәй бazzад.

Фәндзай азы йыл күни ‘ххәст кодта, уәд иу әстдәсаздзыд чызг әнәбауарзгәйә ракуырдта. Уйй нә фәбәззәйд, сывәллон әй нә хъуыд, әмә дзы уәд иу афәдзы фәстә рахицән.

Иртын дәр Иртаджы фылдәрадән иу фылдуаг грекъаг ләппуйә

смой кодта. Ёртæ азы фæстæ ма дзы тых æмæ фыдæй рахицæн æмæ йæ лæппуимæ цæры.

Иртаг арах фæхъуыды кæны:

– Күы ницы зонын мæ сæрæн, уæд цæй мидæт ис мæ рæдыд? Хорз йеддæмæ күы никæмæн фæдæн, уæд цæмæн дæн æнамонд? Кæд мын, мыйаг, æцæгæй дæр Иртын исты кæлæнтæ скодта?

Иртын-иу Иртагæн арах дзырдта:

– Иртаг! Ды мæн күынæ ракурай, уæд дын æз ахæм хинтæ бакæндзынæн, æмæ дæ цæрæнбонты устурæй фæцæудзынæ!

Иртаг, фырмæстæй уыдаид цы, фæлæ дын дыууиссæдзаздзыдæй гуырдзиаг æвзагыл райдыдта æмдзæвгæтæ æмæ радзырдтæ фыссын. Фæндзай азы йыл күы сæххæст, уæд та Цæгат Ирыстонмæ ралыгъд. Сахуыр кодта цæгатаг ирон æвзаг æмæ йыл райдыдта йæ зæрдæйи цинтæ æмæ хьыгтæ фыссын...

Иртын бады Калачы Иртаджы хо Къатъинайы хæдзары æмæ иумæ телевизормæ кæсынц. Иртаг дæр хъуамæ тагъд фæзына.

Иртынæн йæ цæстыты налат цæхæр нæма бамынæг, йæ рæсугъдзинад нæма фесæфт. Дуарырдæм арах фækæс-фækæс кæны.

Къатъина Иртаджы курдиатмæ гæсгæе дуар дæгъæлæй нæ сæхгæдта, æмæ иуахæмы Иртаг æнæнхъæлæджы сæ уæлхъус алæуыд.

Иртын фæгæпп ласта, Иртагыл ныттыхст, стæй цыма фæкуыддæр æмæ раздæр хъæрæй худын байдыдта, уый фæстæ кæугæйи дзуры:

– Кæм фæдæлдзæх дæ, кæм? Ёз дæ уындумæ ссæдз азы мæ уд күы хордтон, уæд?

Иртаг ын зæрдæсастæй афтæ:

– Дæхи аххос дæр дзы бирæ уыд, æгæр бирæ. Стæй ирон æгъдæутты ахасты фестæм. Ды, мæнæн хæзгул уыдаис, уый дæ сæрмæ нæ хастай, æз та, ирон хъал усгур лæппу, моймæ цыд чи уыд, ахæмы ракурын мæ сæрмæ нæ хастон... Фæлæ ма дæуæн цы у, ды лæппу уæддæр схъомыл кодтай. Ёз та... Ёз та хъæды халонау иунæгæй бæззадтæн. Нырма мæ карæн зæронд лæгтæй чи цы кæны...

Иртаг æмæ Иртын ногæй кæрæдзиуыл ныттыхстысты æмæ æмхъæлæсæй богъ-богъ кодтой. Къатъинайы зæрдæ сæ тæригъæдæй скъуыд

2007–2010 азтæ

ДЫГЪУЫЗТЫ Тенгиз

ЦАРДЫ ХЪУЛАЕТТАЕ

ХОХЫ

Нæу кæддæрау æнтæф
Ныр сærдыгон næ хæхты, -
Ног карст хосы хæрзæф
Удæн цинмонц куы дæтты.

Ам æндæрхуызон - цард:
Бамбæхст хохаг хъæу цъассы,
Хъал æхсæрдзæнты зард
Хъус æхсызгонæй ахсы.

Рагон мæссыг - æнкъард,
Уалæ рагъæй фæлгæсы.
Азты чырс ыл æрбадт,
Ивгъуыд карз дугтæ мысы.

Скодтой хосдзаутæ арт...
Нозт, æхсæвæр - сæ разы.
Ног мæй рындзыл æрбадт -
Бур тын цатыртыл хъазы.

Хистæр хосдзау дзырдта...
Таураæгъ таураæгъы ивта, -
Уды фæллад сырдта,
Уд йæ уæлныхты иста.

1988.10.08

* * *

Зәрөнд
рынчындоны
хатәнү
чъизи,
пъаех сәгәйдзаг къултыл,
ызгъорынц
дәлләмә-уәлләмә
хъәбыйзатә...
Урс хъәеццулты бын та
урс базтыл,
әнәенцой әндәргтау,
рынчынта
хъәрзынц,
нәтвынц,
тәлфынц...
Сә фәлурс цәсгәмттыл,
сә урс цикъә рустыл
уыгәрдтау –
сә парды фыдәхтә,
әфхәрдтә,
нуәстә...
Әгуышпәг уәлдәфы
хосты
хъыттаг тәф
пъәэззыайу
ныбады
нә уаты...
Әвирихъау
фыдадзал,
хәддзуйайу,
әрбаңжайу
тары...
Уәззаудәр рынчыны
ныккәнү йә быны
әмәе йын әвналы
сындз къухәй
йә удумә,
ыстәй йә

ыстоны
 мылазон ахсаевы
 йә маргджын дзәмбытәй...
 Зәрөнд ынчындоны
 жәнәхатыр мәләт
 ысрәдувы
 цардән
 йә уидаг.
 Уый раңауы...
 Удхәссәг
 раңауы
 цуаны...

1989.12.08

* * *

Аз хох дән.
Аз урс худ әркодтон мә сәрыл...
 Зәрин-хуры тынтаем
 мә армәй әвналын.
Амә сә рәдауәй
 луарын
 дә уәләе,
 дә хъуымбыл дзыккутыл,
 дә гуырвидауц уәнгтыл...
 Дә сай дыууә цәсты...
 Мә уазал зәрдә мын
 дыууә хурау тавынц,
 дә цинай
 мә рустыл,
 мә айнәг цәсгомыл
 мә цәссыгтә уайынц...
 Нә қәддәры уарзтыл,
 на бәллиццаг сәнттыл
 ызнат уадтә зарынц...
Аз хох дән...
Аз урс худ әркодтон мә сәрыл.
 Бәрзондәй
 дунемә
 фәлгәссын әмбойны...

Мæ разы
цæлхдуртау –
æмдзæхгær къæдзæхтæ,
сæ цæнгтыл
куы бадынц
æндонсис цæргæстæ.
*А*эз хох дæн.
*А*эз хъахъхъæнын
уарзты
фыдхъызтæй,
тымыгътæй...
*А*гайнæг зæрдæтæн
æз царды ныфс раттын.
*А*раеджиау уарзтæй
сæлæф митау тайын.
*А*раеджиау уарзты
сæртæг митæй
райын.

* * *

Цыргъ къæдзæхтыл
цъититæ
удхар кæнынц,
ставд цæстысыгтæй
кæуынц.
*А*мæхгæд цъитийæ,
æррайау,
æддæмæ
лæбуры
тымыгъ...
Урс миты хъæпæнты
нал арын,
нал,
æз мæ фæндаг...
Фесæфти,
бабын,
фæпыдæр...
Кæдæм пæуон дарддæр,
на зонын...

* * *

**Уазал, уазал,
Уәнгты хизы...**

**Ихән, ихән,
Буар нырризы.**

**Уары, уары
Мит тъыфылтәй.**

**Зары, зары
Үад әхситтәй.**

**Уасы, уасы
Тъура¹ хъәдәй.**

**Басыд, басыд
Тулдз уәлхъәдәй.**

**Урс сәр, урс сәр
Фестад айнәг.**

**Уды, уды
Уарзт – әгайнәг...**

**Митыл, митыл
Арф – дә фәдтә...**

**Уайын, уайын
Әз дә фәстә...**

**Тайы, тайы,
Тайы зәрдә...**

**Уалдзәг, уалдзәг,
Тагъд, цы фәдә!..**

¹ Тъура – мәрдтыйбиရәгъ.

* * *

Фыйяуы бур худау,
Бәләстү сыфтәртү
Анафоны сбур кодта фәzzәг...

Анахин сабийау,
Быдыры нартхәртты
Ызгъоры тәлтәг дымгә хъәлдзәг...

Гәрәмрагъ цъынайән,
Аевиллон уәйыгау,
Йә тар аууон разынд изәры...

Пыхс-хъәды хъуынайә
Арттиви фәрдигау
Артәх-гага - мигърайсом зәры.

Уырынгтә хъәдвәндаг...
Фәллад галтыл ласы
Хъәддзау ләг йә уәрдоныл сугтә...

Зәронд куыройвәндаг...
Йә тызмәг әнгасы
Нә рагцард, нә ивгъуыд, нә дугтә...

—————»«————

ДЖУСОЙТЫ Нинæ

ЛÆГДЗИНАДЫ КАДÆГ

Арчил бæласы аууон хус фæсалыл йæхи æр-угъята, йæ цухъхъайы фæдджийæ йæ хид асæрфта æмæ арвил йæ цæст ахаста. Хур бæрзонд стылд æмæ йæ араугæ тынтæй зæххы цъар дзæгæрæг кодта. Сусæны мæй. Дæргъватин рæстæг къæвдайы ‘ртах нал æрхауд æмæ бæстæ бахус, баруад. Арешы дон тæвд зæххы скьюыдты ахъардта, йæ хъæр бамынæт æмæ ма чысыл донвæдыл æнæбары сыр-сыргæнгæ лæдæрсы. Арешы донбылгæрон зæххы гæппæлтыл ранæй-рæтты хъахъхъæнджытая слæууыдысты хосы мækъуылтæ. Кæмдæрты тыллагæ æфснайд наема фæцис, дзаг мæнæуы æфсиртæ сæ сæртæ зæхмæ æркүул кодтой æмæ гæзæмæ уddæфмæ сабыргай змæлынц.

Арчил мæнæуы æфсир йæ къухмæ систа, аууæрста йæ æмæ йыл афу кодта. Гагаты уындаей йæ зæрдæ барухс: «Уацилла, æрдзы фыдæхæй нæ бахиз», – зæрдæ-бинæй скуювта зæронд. Йæ зæрдыл æрбæлæуыд, ацы зæххыл цы чьиухид фæкалдтой, уый æмæ ныууынæргъыдта. Кæд дæлвæстæ фылдæр тар хъæдæй æхгæд сты, уæддæр ацы бынат иуцасдæр гæмæх ахаста – дзаг уыди дуры цæндтæй, стæй хъæумæ дæр дара д.

Зæххы гæппæл цалдæр хæдзарæй бай-уæрстой. Арчил райста йæхи хай æмæ æнæхъæн бинонтæй уыргæфтыд фесты

уый әхсәдиңәй. Мә күйдәмәлә мәгүүр, зәхциү адәймаджы хъысмәтыл, әндәр сә Къаҳетмә цы ‘рхаста!.. Растьын цыма ам исчи цәттә бынта авәрдта, уйайу әрхәецца сты Хуссар Ирыстоны алы қәмттәй ардәм. Ирон адәм, әвәдза, сә бын никуы хъарм қәнинц. Рагай фәстәмә хуыздәр әрдагур кәм нә баләууынц, ахәм сын нәй. Цуанон, дам, цы ком нә басгары, уый сырдҗын хони.

Зәронд ләг та йә сәнтты афтә аныгъуылд, әмә дзы ферох, йә чындз Лези дәр йемә кәй ис, уый. Сылгоймаг чысыл фалдәр зәххыл сыйғыда хәңцил айттыгъта әмә йыл нартхоры қәрдзын, цыхты къәртт әмә дурыны дзаг мисын әрәвәрдта, йәхәдәг әгомыгәй иуварс сләууыд әмә әнхъәлмә кәсү, ләг, әппынфәстаг, йә хъуыдтыгъ кәд фәиппәрд уыдзән, уымә.

Арчил йәхимә смәсты. Чындз әм, әмәй зоны, қәдәй нырмә әнхъәлмә кәсү, уый та, кәм әрбады, уым бадгәйә бazzайы. Амондыскәнәгән цы загъдәуа, әндәр Арчилы карән ләг хәдзары хъуамә әнцад бадид, фәлә бинонты дарын йәхимә кәсү әмә.. Хорз у, әмә ма йын Хуыцау ләжды ‘мсаәр чындз радта, әмә қәдәридәр йә хуыздәр әххуысгәнәг у, әндәра цытә кодтаид?

Ләг уәззаяугай рабадт. Чындз фәрәвдәз әмә йын даргъ гоцъобийә йә къухтыл дон әркодта. Уый йә къухтә ныхсадта әмә, фынджы уәлхүс зәххыл әрбадгәйә, къәбәрмә бавнәлдта. Лези дәр, йә хицау әй күйд нә уыдтаид, афтә иуварс ләугәйә акомдзаг кодта.

Әваст, цыма зәххы бынәй сәпп кодта, уйайу сә разы фегуырд әнәзонгә барәг. Арчил фәуыргъууыау, әнаехонгә уазәгмә къухауунәй ҳәрдмә скаст. Рәсүгъд, хъәздыг фәлиист саулохаг бәххыл бадт иу дәс әмә ссәдз азы бәрц қәуыл цыдаид, ахәм бәрзонд, фидәрттәарәзт ләппуләг. Йә уәлә сай цухъхъа әвзист бәрцытимә, йә фарсыл даргъ хъама сыйгъәрин донытылд қәрдзәмә. Хъамайы фарсмә дамбаца. Нымәтхуды бынәй ракән онхуызәй сәхи радав-бадав кодтой дыууә цъәх цәсты.

Арчил систад, уазәг дәр әрхызт йә бәхәй әмә қәрәдзийи къухтә райстой, стәй йә фысым йә фарсмә ‘рбадын кодта.

— Уазәг, Хуыцауы уазәг — нә къәбәрыл нын барвәсс.

Әнәзонгә қәрдзынәй әрсаста әмә гуырдзиагау сұзырдта:

— Бузныг, фәлә әз ам уазәг нә дән. Ацы әбесты әз алы дур, алы къудзи дәр зонын. Әңәг, сымахыл ныронг мә цәст никуы әрхәңцид...

— Цы кәнәм, бәргә, нә хәдзәртты фарсмә нын зәрдәзәгъгә хүымзәххытә куы уаид, фәлә... Хъәумә дәрдәзәф у, амә нын ам куы ницы куыстаг уа, уәд дзы цәмә бадәм? — әнкъардәй сәзырда Арчил.

— Әмә цы, дзәбәх уын дзы антыст, — карст хүымыл йә цәст ахаста уазәг. — Әвәццәгән дын дә чызг дәр хорз аәххуыс кәнә, — ныр та Лезийырдәм фәкаст.

Сылгоймагән ләджы налат цәстәнгасәй йә зәрдә ската-йаг, ие уәнгтә ауазал сты.

— Уый маң чынды у, нә ләппуыы бинойнаг. Ныртәккә нә нә дыууәйә дардәр куыстхъом ничи у, цалдәр бонмә нын кәд фәуаид, — әнәбары бакодта Арчил, фәлә, йә дыууә фырты дәр ёгас нал сты, уый зәгъын йә зәрдә нә бакуымдта, фәстагмә ма йә ныхәстәм бафтыдта:

— Бахатыр кән, фәлә мын дәхи куы бацамонис? Кәд дын, мыйаг, дә фыды зонын...

— Нә, аәз ардыгон наә дән, аәз лекъаг дән, Ареши хъәуәй, — комкоммә дзуаппәй йәхі фәтылиф кодта уазәг амә систад. Систад Арчил дәр. Лекъаг уайтагъд бәхы рагъыл февзәрд амә ма уырдыгәй радзырдта:

— Цәй, бузныг уә ләггадәй. Тагъд та сәмбәлдзыстәм, — иу ахсгә каст ма фәкодта Лезийырдәм амә, Ареши сәрмә цы хъәд ис, уышырдәм йә бәх фәцарәзта. Арчил амә Лези йә фәстә кәсгәйә бazzадысты.

* * *

Сахъарикъул ныллағ агъуысты къонайы ма фәтәшп-фәтәпгәнгә судзынц цалдәр ахсидавы, амә сә фәздәг сәгдзыд цары ердомә зивәгтәнгә ивәзы.

Зәхбыны сагъд ныллағ михтыл цыппар хъәдүн тәрхәджы сынтаңжыты бәсты. Къонамә хәстәг рагон — цалдәр әнусы чи батыдгаид, ахәм нывәфтыд къәләтдҗын. Дуары бахизәны сылгоймәгтәрдигәй ныллағдәр каубыд тәрхәгыл әвәрд чысыл къәрта, састьыл арынг, дыууә сыйкъайы, хъәдүн тәбәгътә, уидгүйтә... Сә фарсмә фисыны асыччы хәңцилы гәппәлтә, пиран, әлхуый, уәдәртт, тәбыны къуыбылой амә бирә әндәр лыстәг дзауматта. Хәдзарән хурыскәсәнырдыгәй къулыл рудзынджы ном хәссәр цыппаркъуымон фәлгәтүл фидар хуыд тулдз хъәдәй цалдәр фәйнәджы.

Къуымы рәбын хүйссы, иу әвдай азмә хәстәг кәуыл цыдаид, ахәм сылгоймаг. Йә тихаләджы хүйзән цонг әнәбонәй әрзәбул зәхмә, әсгомы царм стджытыл бахус, әстистәе сәхъуздкыты арф бахаудтой әмә ма уырдыгәй мынәг әрттывд кәнинц.

Хәдзармә әрбахызт Лези. Къәртайы цы ‘хыр әрбахаста, уый къонайы сәрмә ауыгъд ңуайнаджы ауагъта, къуымәй хъәдын къусы дон рахаста әмә йә әхсырыл ныккодта, лыстәг каухаләнтә әхсидаевтыл баппәрста әмә сыл бафу кодта.

Арт йәхиуыл схәцыд. Донхәеццә әхсыр күйдәр рафыцын әввонг сис, афтә Лези тәрхәджы бынәй әрбайста, иу дыууә киләйи бәрц ма нартхоры ссад кәм уыдаид, ахәм әмпъызт дзәкъул, Җалдәр армыздаджы дзы әхсырыл әркодта әмә йә змәнтын райдынта.

— Лези, мә хур! Уыцы ләппумә акәс. Әнәхъән бон никүтиәй фәзынди, әппин ын әххормаг дәр нәу? — фәсус хъәләсәй сдзырдта Марта йә чындзмә.

— Ма тыхс, нана! Уәрыччытә хызта, ныр та уартә уынджы ләппутимә хъазы.

Марта ницыуал сдзырдта. Бәргә тәригъәд кәны йә чындзән, фәлә ма ныр цы... Бон сауизәрмә быдыры уәззая күист фәкәны, стәй та хәдзары йә удәй арт фәцәгъды. Йә сылгоймаджы зиләнтән та әшпин кәрон нәй. «Әз та ма йын уал азы уәлдай уаргъ. Нә мәлгә кәнын, нә – әргә. Хуыцау, мауал мә тухийә мар, мә хъәбулты фәдил мә ауадз», – зәрдәсастәй баләгъстәе кодта Марта әмә дыууә ставд ңаессыдҗы йә рустыл әртыйлдысты.

— Уыцы ус, Хетәг нын абон, мыйяг, нә сагой не ‘рбаләвәрдта, мә ңаест ыл күни никәцәй хәңци? Райсом нәе ссивынмә бахъәудән, — йә дәларм кәрдәджыты чысыл әргъом, афтәмәй дуарәй йә сәр әрбадардта Арчил.

— Цыма йә ‘рбахаста, қәртәй йын йә хъәләба айхъуистон, фәлә Хетәгән йәхи уынгә нә фәкодтон, — йә уурс дадалитыл сәрбәттәны бынмә бахәцыд Марта.

Арчил хъуыр-хъуыргәнгә ахызти фәстәмә. Диссаг нәу, уәдә, күсән дзаума ахәссынц әмә йә стәй агур. Да күист дзы бакодтай әмә йә фәстәмә ‘рбахәсс! Йә дәлармы цы қәрдәджытыә уыд, уыдон кәртты сәртмихыл баст хъуджы фарсмә ‘ркалдта әмә йә ңаест фәйнәрдәм ахаста. Зәрөнд кауәмбонд ныггәлиртә

ис, ранәй-рәтты бынтондәр акъул, фәлә, йә фәрсты ңы фәрсмихтә сагъд ис, уыдан әй хауын нә уадзынц. Уәдә суг куы нал вәййы, уәд дзы арт кәненән дәр расәттын арәх бахъәүү, әмә үыщы гом бынаеттә ранәй-рәтты чысыл рудзгүйты хуызаттәй зынынц.

Арчил фәрсмихы фарсмәй йә сагой сүйдта, баңыд әмә үәмәдзынаәг әркәститә кодта, райсом кусынмә бәэззы әви нә, зәгъгә, стәй уәззаяугай йәхи күүыдырыл әруагъта. Йә фәлладыл әртәфст. Йә цәститыл ауади абоны әнәзөнгә барәг, әмә үә зәрдәйы равг бынтондәр әрбайхәлд. Чи уа, ңымә, әмә үә ңы хъәуү? Хорз адәймаджы каст наә кодта. «Абәрәг та, дам, уә қәндзынән». Әмә мә цәмә бәрәг кәнү? Ңы йын ферох махмә?

Арчилән та үә зәрдил әрбаләууысты ңалдаәр азы размәйы цаутә, әмә сә үә үд бамәгуыр. Уәд ма бынтон ног әрлидзгә уыдысты. Җалынмә сә хәдзары күүим ңәттәе кодта, уәдмә цардысты мәнгагъуысты. Иу изәр Арчил фәлладәй әрбаңыд әмә сә қәртү әңгүз бәласы бын сатаджы афынаәй. Иу афон райхъал үә буары рыстәй. Йәхимә ‘рәкәститәе кодта. Буар хъулон афәлдәхт әмә ңыәх арт уадзы. Ңы үәмә рауад, уымән үә сәрән ницы зыдта ләг. Бинонтә дәр скатай сты. Әхсәв фылдаәр фәәис рыйчын. Сыгъд үә буар, сәр тъәппитә хаудта, үә цәстәй нал каст. Арчил кәд дәсниты наә уарзта әмә сыл не ‘ууандыд, уәддәр хуыздәр амал наә уыд, тыхст адәймаг ңынаә кәнү, стәй кәм уыд дохтыртә, әмә бинонтә сыхаг гуырдзиаг хъәумә дәсни Қъекъемә фәңидысты. Қъекъе үә ихсыд фәрдгүйтә бирә фәракал-бакал кодта әмә загъта: «Уә рыйчын кәм бафынаәй, уым зәххы бын ис хәзна ныгәд. Ма үәм бавналут, әндәра сыйкүйдзыистут. Әхсәв ыл фәңык ныккәнүт. Кәд ыл райсомәй калмы фәд уа, уәд әй скъаху; кәд ыл фәстәмәкъаңджын сывәллоны фәд уа, уәд дзы уәхи дард айсуг, цәмәй әввыдәй бazzайат. Уә рыйчын сдзәбәх уыдзән, фәлә үәддәр үә мәләт искаәй къухәй әрцәудзән».

Дәсны сын күүд баңамыдта, афтә бакодтой бинонтә. Әхсәв уыщы бынаты бапырх кодтой фәңык әмә үыл райсомәй, стыр диссагән, бағиппайдтой калмы фәд дәр әмә фәстәмәкъаңджын сывәллоны фәд дәр. Нал әм бавнәлдтой, фәлә әмбойны лиздәг фесты уырдыгәй. Әрбынат кодтой әндәр ран.

Арчил къуырийы бәрц фәсади, стәй сдзәбәх. Дзәбәх сси, фәлә үә зәрдәйыл уәззая уаргъау әрәнцад уыщы әнәхайыры цау...

Кәрты чъыллипытә кәнгә фәзынд иу дәсаздзыд ләппу. Зәрөнд ләджы куы ауытта, уәд әм йәхі руагъта әмәй йәхъәбысы анығъуылд:

— Дада, мәхі дада! Аз аbon нә фыдуаг кодтон, уәрычытә дәр фәхызтон, дон дәр әрбахастон...

Сывәллоны уындәй Арчилән йә сагъәсты къубылой цыдәр фәцис, йә цәсгом ныррухс, йә иунәг бындары йәхимә ‘рбал-хъывта:

— О, дадайы хур, о! Ныр ләг дә, уәдә цы. Аңәмәнг дын бәрз бәласы цъәрттәй ехс скәндзынән.

— Дада, хұым кәрдыммә дәр мә ақәндзынә райсом? — йә цәститә ферттывтой Будзийән.

— Нә, мә къона, уый әгәр дард у әмә бастайдзынә.

— Ныртәккә мын афтә нә загътай, ныр ләг дә, зәгъгә? — йә был әруагъта сывәллон.

— Ләг бәгүү дә, фәлә хәдзар кәй бәрны ныууадzon? — йә мидбылты аивәй баҳудт Арчил. — Нанарынчын у, фәкәсинағ, не ‘ртә уәрычы фәхизын хъәуы.. Уәдәмә афтә нә хәдзары ис дыууә ләджы — әз әмә ды. Аз быдьры куы уон, уәд хәдзары хицау ды дә, дә ныфсај үә уадзын.

— Гъемә хорз, дада! Хәдзармә дә зәрдә макуы ‘хайәд, әз әм фәкәсдинән, — йәхидәй ныббуц ис Будзи әмә цингәнгә азгъордта үә мадмә.

Арчил касти сывәллоны фәстә, цин әмә хъыг сиу сты үә зәрдәйи. Цин — Хуыцау ай бынтон кәй нә байсәфта әмә ма йын бындар кәй ныууагъта, ууыл. Хъыг цәуыл кәна, ахәмтә та үә царды — хәрх. Маст әмә фыдәбон йеддәмә та үә цардыбонты кәд цы федта. Аз мә та Арчилы үә сәннтә ахастой үә рагбонтәм.

* * *

Иугәр Къахеты хъәздыг зәххыты кой айхъуыст, уәд тау-рәгъты дзуринағ систы. Хуссар Иры мәгуыр адәм фәсаууонмә сәхъысмат үемә сбастой. Аз мә цы нә дзырдтой, «мәнәу әмә дзы нархор уыйас әрзайы, әмә сын ныккәнәнтә дәр нал вәййи», «картоф әмә сәнәфсир хәргә дәр ничиуал кәнү»... Дыууә адәймаджы-иу куы амбәлдисты, уәд-иу исты ағсанәй Къахеты кой әнәракәнгә нә фәуыдаиккой.

— Мах цард дәр цард у, хъәбәрхор әмә хлепайы кәрдзынәй

нæ сывæллæтты бафсадын нæ бон нæу, уым та цардæй тъæпп хуынц, – загътаид-иу сæ чидæр.

– Фæлидзын хъæуы ацы бæстæй. Адæймаг иу бон цæры æмæ хуызæнæн, – загътаид иннæ.

Афтæ бонæй-бонмæ къухцүх адæм кæрæдзи разæнгард кодтой Къахетмæ хуыздæр цардагур фæцæуынмæ, æмæ разынди, дард Гуырдзыстоны йæ хъысмæт бафæлварын кæй бафæндыди, ахæмтæ.

Афтæмæй нудæсæм æнусы кæрон Хуссар Иры алы хъæутæй къордæ-къордæй цæуын райдытой уæрдæттыл сæ дард балцы. Ёцæг, куыд фæндарааст фесты, уый тыххæй бæрæг ничи ‘рхаста фæстæмæ æмæ иннæтæ дæр ныххæррæтт кодтой сæ фæдыл. Фыщаг фæлтæры алыгъдыл дзæвгар азтæ рацыд, фæлæ Арчил нæма скарста йæ уынаффæ. Фыдыуæзæг зынаргъ у. Кæм райгуырдæ æмæ дæ царды бонтæ кæм арвыстай, уыцы бынæттæ æнцон ныууадзæн не сты. Куыд ма хъуамæ сахуыр уа æндæр ран? Цард ногæй райдайын Арчилы кары лæгæн тынг зын у. Фæлæ цы уыдзæни сомбон? Зæхх – галдзармы йас гæппæл. Цы хъæбæрхор ыл æрзайы, уый æмбис зымæтгæ дæр нæ ахæццæ ваййы. Хæдзардарæг сты дыууæ галы æмæ иу мæллæг хъуг, æндæр дзы зæрдæ цæуыл фæлæууа, уый нæй. Ёрæджы хистæр фырт ус æрхаста, тæгъд бинонтыл бафтæзæн, уæдæ кæстæр лæппу дæр йæ усгурсы кармæ фæхæццæ кæнæ.

Мæтуыр лæджы раттæг дæллæмæ ‘рхauæд, кæд ын йæ уд гæркъайы хуынчъы цы аласы. Дæлæ кæнай, уæлæ кæнай, уæддæр исты фæрæз ссарын хъæуы.

«Нæ комбæстæй бирæ адæм фæцыд уырдæм, фæлæ дзы фæстæмæ ничима раздæхт» – йæхицæн зæрдæфæлæууыны мадзал æрхъуыды кодта лæг æмæ иу бон галуæрдоныл бавгæдтой сæ чысыл муртæ, афтæмæй араст сты бинонтæ иннæ лигъдæтты фæдыл. Уым цы федта Арчил, уыцы уæззau нывтæ йæ никуы уал фeroх сты. Дардыл айтæгъысты Къахетгомы атагъа æмæ цыыфдæстытæ. Ёнусон цыымараты сæрмæ къогъотæ мигъau систадысты æмæ адæмыл сæ фыдæх æftyдтой. Бирæгътæ æмæ лекъаг абырджытæ цоппай кодтой хъæдты æмæ ног æрлидзæг адæмыл тугуарæн кодтой. Арчилы бинонтæ фыдæнхъæл фесты, сæхи сбастой, фæстæдæр цы къордæтæ ралыгъд, уыдонимæ. Чысыл фæрæзджындæр чи уыд, уыдон сæхи хæстæг байстой гуырдзиаг хъæутæм æмæ уæздæттæй цæттæ зæххытæ æлхæдтой,

иннæтæ цагътой хъæд, сур кодтой цъымаратæ, афтæмæй сæхицæн цæрæнбынæттæ амал кодтой. Кæмæндæрты ма дзы бантыст фæстæмæ аздахын, иннæтæ фæсмоны арты судзгæйæ базадысты. Аппынфæстаг, уыцы сыгъд-уырыд бынæтты фæзынди туг æмæ хидæй æлхæд зæххы гæппæлтæ сахъарикъул сыджытдзар хæдзæртимæ.

Фæлæ син уыцы фыдæбон зынаргъ слæууыд. Фыргуыст æмæ сыл фыдçардæй ризæг систад æмæ къордгæйттæй цагъды кодтой. Низ паракат кæнынæн хорз ахъаз уыдысты къогъоджын цъымаратæ дæр.

Арчилæн йæ кæстæр фырт Амыран æрбарынчын, дыууæ болы артау фæсыгъд æмæ ахицæн а дунейæ. Йæ хæд фæстæ 'рбарынчын хистæр Гигуц дæр. Бинонты тæригъæдæй бæстæ скъуыдтæ кодта. Куывтой Хуыщаумæ, цæмæй сæ мауал байсафа, æлгъыстoy се 'рхаян бол, фæлæ сæ удты марой никуыдæм фехъуыст. Дзыназгæ ныууагъта йæ зæронд мад æмæ фыды, ие 'нхъæлцау бинойнаджы, афтæмæй йæ кæстæр æфсымæры фæдыл атагъд кодта Гигуц дæр. Мад уыцы цæффæн нал бафæраэста æмæ æруатон. Арчил зæрдæхæлдæй райста йæ фыртты кусæнгæрзтæ. Кæд нырмæ дæр хæдзардарæг уыд, уæддæр ын маст йæ хъару асаста, йæ къахайст фæуæззау, баходгæ йæ никууал ничи федта. Уæддæр ма йæ Хуыщау бынтон нæ фесæфта, æмæ йæ фыртæн йæ фæстæ бындар райгуырди, æндæр ма йæ цард цы у? Уый руаджы ма цæуы йæ къахыл, уый фенгæйæ ма стайынц йæ зæрдæйи ихтæ.

Хуыздæр æнхъæл фылдæр фесты цардагурджытæ. Бамбærстой сæ рæдыд, фæлæ хъуыддаджы цырв чи уыд, фыцагдæр Къахеты кой кæй дзыхæй рацыд, уый марадз æмæ базон.

Ирæттæ сæхи хъаруты руаджы кæд чысыл цæрыны уавæртæ сарæстой, низ фæхъус, уæддæр уынгæджы уыдысты лекъаг абырджытæй. Уыдон сæрибараэй хаттысты алы ран дæр. Адасæй ацæуæнтæ никуыдæм уыд, мардтой, давтой. Иу бол сæрвæтæй фæтары сты Арчилы хæдзардарæг дыууæ галы, уымæй дыууæ болы фæстæ сæ сыхаг Пирузы мардæй ссардтой йæ зæххы гæппæллы.

Абырджытæй канд ног æрлидзæг адæм нæ тыхстысты, уыдонæй фылдæр уавæры уыдысты гуырдзы сæхæдæг дæр. Лекъæгтæ Къахеты ирæттæй раздæр æрçардысты. Куыд зæгъынц, афтæмæй сæ фæтæг имам Шамил цалдæр хатты Къахеты куы ныфfalгæ-

рон кодта, уәд йе ‘фсадәй дзәвгар хай ам цәргәйә бazzад. Афтә у, әви нә, уәddәр уыдон дәр ирәттау сты уазджытә Гуырдзыстоны зәххыл, әңгәм сәхи уазджыты дард нә кәнынц. Уәртә хохрәбын Арешы стыр хъәу уыдоны у. Алы хәдзары дәр дзы цәры дәс әмәе ссәдз, дыууиссәдз бәрц бинонтә. Ләгтән ис Җалдәргай устытә, алышаң дәр фондз, дәс сываллоны.

Күстә кәнынц устытә, ләгтән кусын худинағ у. Әңгәм, уыдон дәр иуран нә бадынц. Стәры цәуәгату цәуынц әмәе адәмы стигъинц. Лекъ сты тыхджын әмәе аегъатыр. Кәд, гуырдзыимә абаргәйә, армыздаг йеддәмә не сты, кәд сын сә зәххыл цәрынц, уәddәр сыл әлдариуәг кәнынц. Хорз ус, хорз бәх никәмән уадзынц. Зилынц гуырдзиаг хъәутыл әмәе сә цы фәнды, уый кәнынц, фәләе сәм ныхмә фәләууәг нәй. Гуырдзы кәд тынг фәлмаңынц лекъы аәфсонды бын, уәddәр быхсынц аеппәтән дәр. Лекъ әмәе гуырдзыйы хъәуты ‘хсән цы атагъа әмәе цыфдзастытә ис, уыдон дәр абырджыты нә уромынц.

Күйд фәстагмә ирон адәм әмбарын райдытой, гуырдзыйы уәздаштә сә ацы фылбоны бынәтты барәй кәй аәрцәрын кодтой, уый. Иуәй уыңы әнәхәрд бынәтты цәрыны уавәртә сарәзтой, иннәмәй та лекъәй гуырдзыйы хъәуты ‘хсән әвәджиауы гәрәен басгуыхтысты: ирон адәм күйд фылдәр кодтой, афтә нал барстой лекъән. Сә хъәутыл цәуын сә нал уагътой, фәнадтой әмәе-иу сә фәтардтой. Арчилы зәрдым та аәрбаләу-уыди, фарон йә сыхаг Сауимә балцәй күй ‘рбацәйздәхт, уыңы цау. Сә фәндаг цыди гуырдзиаг хъәуыл. Иу ран кәсынц, әмәе дыууә лекъаджы сә баҳтәй аәрхызтысты әмәе иу чызджы бақъумы кодтой. Әнәфсәрм ныхәстә йәм кәнынц әмәе та сә әнәхъола чыр-чыррайхуысы. Хъәуы цәрдҗыты цыма исты фәхаста, уыйау дзы змәләг нә зыны. Арчил әмәе Сауи уайтагъд сә уәлхұус февзәрдысты әмәе сыл уәлбәхәй екситәй раләууыдысты.

Уыдон сә баҳтәм сәхи баппәрстой әмәе лидзәг фесты. Ахәм хабәрттә арәхәй-арәхдәр кодтой, әмәе күйд фәстагмә лекъ чысыл фәсабырдәр сты. Ирәтты фылдәхәй тәрсгәйә раздәрәу сәрибәрәй нал цәуынц алышаң рәтты. Фәләе ма дзы ис, абони онг дәр сабыр адәмы цәрын чи нә уадзы, ахәм аәгәнонтә.

* * *

Арещы хъæуы сæрмæ хохы хъæдæхгæд фахсыл хъæды дæсгай азтæ лæууы Шамилы дзуар, фæлæ афтæ цæмæн хуыйны, уый бæлвирд ничи зоны. Івæццæгæн, Шамил цалдæр хатты йе ‘фсадимæ Къахет гæныстон куы фækодта, уæд йе ‘рæнцайæн бынат уым уыд. Фæлæ уæддæр дзуар пысылмон лæгмæ цы бар дары, афтæ йæ цæмæн схуыдтой, уый диссаг у. Іцæг дзы дзуары хуызæй ницы ис. Дойнаг дурæй арæст дынджыр хатæнæн йæ къултæ цъæх хъуына адартой.

Цары хъайвантæ бамбыысты аэмæ ранæй-рæтты мæллæг стуры фæрсчытуу ныххъилтæ сты. Мидæмæ бахизæны дуары бæсты дынджыр фæйнæг æвæрд. Къулы дуртæй цалдæр ран ракалд аэмæ алы рæтты сçæнд сты.

Раст зæггæйæ, йæ бынат хорз у. Бæрзонд аэмæ райдзаст. Чысыл фалдæр зæххы бынæй абузы цæссыджы хуызæн суадон. Кæд тынг тæвд рæстæг скодта, уæддæр ам сатæг у.

Івæццæгæн, лекъаг абырджытæн дæр сæ уарzon бынат уымæн у. Іниу сæ хæтæнтæ дардыл сты, фæлæ уæддæр сæ рæстæг фылдæр ам æрвитынц. Ныр дæр та мæнæ изæрмилты сæхи ауагътой дзуары фарсмæ алы рæтты аэмæ улæфиынц. Фæлæ дзы ис, хъуыдаджы лæуд чи у, ахæмтæ дæр: чи йæ кард цыргь кæны, чи йе ‘хсæнгарз сæрфы. Чысыл иуварсдæр дыууæ лæджы архайынц æхсæвæрыл, дынджыр сивирæй дзидзайы къуылдыхтæ ‘ппарынц цуайнагмæ.

Йæ чемы нæу абырджыты раздзог Нажудин. Чысыл иуварс йæ нымæтыл йæхи æруагъта аэмæ нымдзаст æбæрæг кæдæмдæр. Хаттай-хатт хусæй бур кæрдæджы хал ратоны аэмæ йæ къухты аууæрды, цыма йæ маst уымæй исынмæ фæхъавы, уйайу.

Фæллад у Нажудин. Абондæргы хæтæнты кæй хæты, уый тыххæй нæ, уыдæттыл ахуыр у, æнæуый бафæллад ацы цардæй. Йе ‘рыгон бонтæй фæстæмæ йæ бынат никуы ‘рхъарм кодта, сахуыр æввонгхоры цардыл аэмæ йæ йæ бон аивын нæу. Йæ дыууæ усы аэмæ авд сывæллоны цалдæргай мæйтæ уынгæ дæр нæ фæкæны. Раздæр-иу сын йе ‘фтиæгтæй цыдæртæ фæхай кодта, фæлæ куыдзахсджытæ ныр кæдæй нырмæ зильинц йæ фæдыл. Імæ тæрсгæ никæмæй кæны, йæхицæн лæг амарын мур дæр ницы у, фæлæ ацы джауыртæ хæцæнгарзæй ифтонг сты, мыйиагыл искуы куы ‘рхъула кæной, уæд йæ цард афтæ ‘нционæй куыд хъуамæ ратта.

Аңауый дәр сәхъуддәгтә хорз нал цәуынц абырджытән. Стәй канд уыданән наә, фәлә лекъән се ‘тасән дәр. Ләгтә кусын наә уарзынц, цәрәнбонты сты цоппай ахуыр әмә адәмь фәллой тыхәй исын, стәй давын, марын... Уәдә искај сылгоймаг кәй зәрдәмә фәцәуы, уый размә дәр цәлхүртә никүы уыд. Ныр ацы ирәттә ам куы ‘р҆цардысты, уәдәй нырмә сә цард къәссавәлдәхт фәсис. Сә азмәләнтә раздәры хуызән нал сты. Цәмәй гуырдзиаг хъәутәм бафтай, уый тыххәй ирон хъәутыл ахизын хъәуы әмә дзы әдәргә ма аңауай! Знон ын ие ‘ххуысгәнджытәй иу ахәм хабар ракодта: йә фыдыфсымәрән Ахалсопелийы хъәуы иу ус йә зәрдәмә фәңыд, хәдзармә сәм баңыд әмә ләджы әддәмә ратардта. Ие ‘намондән уыцы рәстәджы ләгмә ‘рбаңыдысты йә ирон әрдхәрдтә дыууәйә. Хабар куы бамбаерстой, уәд хәдзары фәмидағ сты, хъамайы тъәпәнтәй уырды над фәкодтой тыхмигәнәджы, бәхы фәсарцмә йә бабастой, афтәмәй йә ратардтой. Амә абырджытән раздәрау хъәутәм әдәргә бабырсаң дәр нал ис, цәмәй сә масть райсой. Иуәй сәм ирәттә арәх вәййынц, иннәмәй уыцы куыйтә дыууәрдәм кәнынц. Аңағ, цы фәнды куы уа, уәддәр Нажудинән йә амәддаг сау рәсугъыды әнә рахасгә наәй. Абон ай куы федта, уәд йә тызмәг зәрдә хурварс абадт. Ам ын, әвәдза, хирихәфсынән хорз уаид. Куы дзы сфермәца, уәд ай атәрдзәни фәстәмә. Иу әмә дыууә хатты куынә бакодта афтә. Цал әмә цал әвзонг уды тәригъяды баңыд, цал әнаххос адәймаджы цард байста, уыдоныл хъуыды кәнын Нажудины наә фәнды абон. Йә хъуыдитә иууылдәр ирон рәсугъылы сты. Цәуылнәй йә рахаста абон, райсоммә ма йә цәмән ныууагъта, уый йәххәдәг дәр наә зоны. Ныртәккә уым нал уыдзысты, әндәра сәм аңауид. Амә, әниу, йә ныхмә та чи хъуамә фәләууя? Иу зәронд хәррәгъ йеддәмә дзы змәләг куы ничи ис. Стәй, куы уа, уәддәр никәмәй тәрсү. Цы йә бафәнда, уый бакәндзән, әмә хуыздәр чи у, уый йә разы әрләууәд!

Абырәг уыцы хъуыдитәй чысыл бахъәлдзәг, йә бынаты рабадт әмә ие ‘ввахсдәр әххуысгәнәгмә адзырдта:

– Сайд, хәстәгдәр-ма рацу!

Уайтагъд йә уәлхъус февзәрди цәджынды хуызән бәрzonд lыстәг ләг, йә уәхсчытә гәзәмә фәгүубыр сты, йә цухъхъа йә къахы фәтасәнтәм дәр не ‘ххәссүйд. Йә сәрәй йә фыс-

дзарм худ систа әмәе дзы йә бәрзәйы хид асәрфта, афтәмәй әрбадти Нажудины фарсмә.

— Хұусын дәем, ме 'лдар. Цы зәгъай, уый әвәстиатәй бакән-дзынән.

— Хұус, хұус, — Сайды козбау ныхәстәм былысчыил худт бәкодта Нажудин, — әз аборының федтон диссаджы рәсугъд ирон сылгоймаджы. Райсом дәр хұуамә уым уа, әмәе мын ай әнәе рахәсгә нәй. Ирәттәм әнәуый дәр мәсты дән. Сылгоймаджимә иу зәронд вәйиы, йә мойы фыд цыма у... Уый мәем сәзурын дәр не суәндәзән.

Сайд йә разы иу тәпмәе нымдзаст, афтәмәй хұусы Нажудинмә. Цы ныффәнд кодта, уый йә зәрдәмә нә цәуы, фәлә зәгъ әмә... Нәдәр тәриғъәд зоны, нәдәр хатыр.

Әрәджиау Сайд йә сәрыл уәззаугай схәңцыд әмә чызыгә бадзырда Нажудинмә:

— Уый бәргә хорз хұуыды у, фәлә ирәтты нә зоныс — әгады бәсты сә цард ратдзысты.

Нажудинән йә цәститә цәхәртә акалтой, йә хъамайы сәрмә фәләбурдта:

— Әвзәр цыдәр! Күйд уәндис ды ахәм ныхәстә кәнин? Әз әнәхъән әфсадәй күйнә тәрсын, уәд мә цыдәр зәронд бидыргъәй тәрсын кәнис?

Райсом әм цәуын, әмәе ме 'ссыдмә фынгтә цәттә күйд уой, афтә!

— Әппәт дәр уыдзән, күйд загътай, афтә, — ныффәлурс, афтәмәй ма тыххәйтү раләмәрста Сайд.

* * *

Арчил мәнәуы хұымәй рахызт әмәе сә зәххы фарсмә цы иунәг бәлас уыд, уый бынмәй үәхі байста, ие 'хсырф бәласы рәбын әрәвәрдта әмәе арвмә скаст. Хур уәлиау стылд, фәлә сихорелефтә нырма дард у. Әңәт, мәнәу ныридәгән әгәр фәхүс әмәе Арчилы йә кәрдін нал фәнды: мәнәу зәххы хай бауыдзән.

Арчил сә бидырыл йә цәст ахаста. Лези цәрдәг әвналы әмәе уыгәстә бәтты, бирәе үйн дзы нал ис. Абор талынгәй раңызысты әмәе сын дзәбәх бантыст, райсом сын кәд фәуаид.

Ныр галтә ракурын хъәудзән, цәмәй сә хор афойнадыл мусмә ласт әрцәуа.

Арчил фәкомкоммә йә хуымы фарсмә сә сыхаг Гиглайы зәххы гәппәлмә. Йә хуым раздәр байтыдта әмә ныр кәрдиппәрд әфсиртән чысыл уddзәфмә дәр сә мәнәу згъәлы. Арчил ын фәтәргъәд кодта. Ләджы цард ың у? Иу бон гуыргә ракәны, иннае бон та – мәлгә. Уй та уымәй әнамондәр ләг у.

Гигла ма Хуссар Ирыстоны куы цардис, уәд ие ‘ртә чызджы чындзы фәңғыдысты. Йәхәдәг йә бинойнаг әмәй йә иунәт фыртимә Къахетмә ралыгъдысты.

Уәд ма кәдәм цәуыс? Дә бинонтән се ‘мбис кәм ис, уым арләуу. Къахеты куыддәр иу мәнгагъуист сарәзта, афтәй йә цардәмбал ризәгәй амард. Йә фыртән та айфыццаг бәләстә калгәйәй йә къах стыр хъәды бын стәгсаст фәцис. Хүйссы, мәгуыр, әмәй йә фыр рыстәй арвмә асингәтә әвәры. Кәм уа дохтыр? Райсом Хуыщауы фәрцы кәд йәхи кусинәгтәй фервәзид, әмәй уәд зиу ракәнын хъәуу. Нә тыхсты заман кәрәдзи фарсмә куы нае баләууәм, уәд цәй адәм стәм?..

Иуафон Арчили хъустыл бәхө къәхты хъәр ауад. Фәкаст фәнгаджырдәм әмәй йә зәрдә ныссәххәтт кодта: комкоммә бәласы бынмә әрбацайцыд се зоны әнахуыр уазәг. Әмәй йә бамбәрста, уй та хәрзәбоны уазәг кәй нае, уй.

Лези дәр йә астәу сраст кодта әмәй цавд дурау ләугәйә бazzадис, тарстхузызәй нымдазст әрбацәуәгмә.

Ацы хатт Нажудин нал бацыд әмәй Арчили къух нал райста. Йә бәхәй әрхызт, йә налат цәстыйтә та Лезийи ныссагъта, афтәмәй загъта:

– Зәрөнд, зонд дәм барәй ницы сдзырдтон. Фыццаг хатт дә федтон әмәй мә дә фәхъыг кәнин нае бафәндиц. Стәй дәр, зәгъын, уә куыст кәронмә ахәццә кәнат. Йә фәллой уәддәр мән уәмәй йә цәттәйә куы аласон, уәд хуыздәр.

Арчил кәсгәйә бazzад лекъагмә. Нә йә ‘мбәрста, хъазгә кәнни, әви әәцәг дзуруы.

– Хуыщауы хатыр бакән әмәй дә фәндаг дарддәр дар. Әз рыстзәрдә адәймаг дән әмәй мәм хъазыны равг нае.

– Куы йә зонис, әз чи дән, уй, уәд мәм афтәтә нае уәндис, – схъәл худт бакодта лекъаг. – Әз дән, тәригъәд чи нае зоны, уыци абырәг Нажудин. Ацы бынәттә иууылдәр мән сты. Мә хәтән бынәттә сты Алазаны дәлвәзтәй суанг Гомборы ‘фиджытәм. Ме ‘вастәй дзы цъиу атәхын нае уәнды. Цы адәм дзы цәры, уыдон дәр табу мәнән кәнниц.

Нажудины коймә Арчилән цыма йә зәрдәйы кард фәнүхст, афтә фәцис. Күнд нәйин фехъуыста йә кой, адәм дзы әмризәджы күң ризынц, мадәлтә сә сывәлләттү уымәй күң тәрсын кәнүнц, уәд. Саст хъәләсәй сәзырда:

— Цәгомы, намысы сыйгъдәгдинад әрдзы тәккә стырдәр ләвар у әмәй йә, мә хур, хъаҳхъәнын хъәуы. Әңәг амондаджын у, рәестудәй чи цәрә әмә фәллой кәнү, уый. Күң йә зоныс, гормон, ацы быннаты дуры цәндәй һеддәмә кәй ницы уыдис, уый. Әңәхъән бинонтәй уыргафтыд күң фестәм йә сыйгъдәг кәнүнәй, уәд мын мә цәттәх хуымзәхх күнд исыс?

— Цәй, фәүәд афтә. Ацы азы тыллағ ма дын дәттын, фәлә, амәй фәстәмә цы кусат, уымән йе ‘рдәг мән уыдзән, әмә нә фехъуыстон ма зәгъ, — йә къух ауыгъта Нажудин. — Әз абон әндәр хъуыдаджы фәдыл әрбаңытән. Дә чынды мә зәрдәмә фәңцид әмә йә хәстәг кәнүн.

Арчилыл цыма дуне рафәлдәхт, афтә фәцис. Исдуг йә хъустыл нә баууәндыйд. Йә буар фырмәстәй сәрәй къәхты бынмә ныррызт. Тут ныңџавта сәрмә. Йә сау хъама йә къухы февзәрдис.

— Цәммэр! Ды күнд уәндис мәнмә афтәтә? Әви дә ферох, ирон ләг кәй дән, уый?!

Үңци ныхәстимә йәхі ныңџавта лекъагыл. Уый цасдәр фәуыргъуытай. Йә царды бонты йын йә ныхасыл дыууә никүничи загъта. Ныр әм ахәм зәронд ләг кәй бауәндыйд, уый йын йә тъәнгтә аңағъта. Маузермә нал фәрәхст, фәлә йә хъама фелвәста. Арчилыл ай күнд әр҆ңайуагъта, афтә йәм уый йә хъама фәдардта. Кәрдтә кәрәдзиуыл цәхәр акалдтой.

Арчилы уайсадәг чынды Лезийи цъәхахст айхъуист. Бәргә ныххъәр кодта фәдис, фәлә хъәу дард у. Фелвәста сагой әмә йә хицауән баххуыс кәнүнмә йәхі раппәрста, фәлә йын йә тызмәт ныхас айхъусгәйә әдзәмәй аzzад.

— Чынды, хәстәг ма ‘рбаңу, ма мә фәхудинаң кән! Дыууәйә иуы ныхмә күң тох кәнәм, уәд раст нәу. Фәлтая лидзгә кән хъәумә әмә адәмән фехъуын кән, — чындымә радзырда Арчил.

Лези кәүтәйә атындырда хъәуырдәм. Дыууә ләдҗы хъаматәй цыгъчытә кәнгә кәрәдзи күң иуырдәм ахәссынц, күң иннаәрдәм. Ног карст хуымы уыгәстә ныффалгәрон сты алышырдәм. Сихорелефон сси, бәстә тәвдү судзы, әмә сә хид сә уәлә ләсәнтә кәнүн.

Арчилән хъама йә галиу цонгыл әруад әмә судзгә ристәй риссы, йә цуххъяйы дыс тугәй схуылыдз. Йә тых кадавар кәны. Цы ма у йә бон әфхәрд әмә күиствәлләд зәронд ләгән, йә царды чи никуы бакуыста, адәмы фәллойә тоххъылы хуызән чи сис, ахәм әрыгон абырәджы ныхмә? Ехх, ныр иу доны хуыпп, уәд йә хъару бәргә фәфылдәр уаид. Әваст та ие ‘үәхскыл хъамайы тыхдҗын цәф сәмбәлд. Арчилән йә Җәститәй стъәлфәнтә ахауд. Фәцу-дыйта, фәлә нә ахауд. Фәкаст, әмә абырәгән дәр йә тут йә гуыбынәй хъары. Фәлә уый циу, йә Җәститыл фәлм бады, тыххәй ма сә уыны. Арсай ныбогъ кодта Арчил. Лекъаг удәгасәй күы аирвәза, уый адәргәй йә фәстаг тыхтә ‘рбамбырд кодта. Йә хъама размә фәцарәзта, афтәмәй асхуыста йәхи. Нажудинаен дәр йә тых суәләнгай, йә бон нал бацис йәхи иуварс аппарын – Арчилы хъама йә ‘rbaiyæfta әмә йә гуыбыны фистонмә бафардәг. Дыууә дәр ахаудтой тутхъулон зәхмә.

Уалынмә фәдисәтты хъәләба әрбайхъуыст. Арчилыл ам-бырд сты Җалдаәрәй. Чи кәугә кәны, чи йын йә Җәфтә бәтты.

– Дон! – йә утәхсән схауд ләгән.

– Ныртәккә, чысыл багъәц, әз дын Арешы донәй әрбаскъ-әфон, – загъта иу ләппу әмә дәлбылмә азгъордта.

Әваст Арчилән фенциондәр. Әвзарын райдытта кәйдәрты Җәсгәмттә. Йә сәр иуварс азылдта әмә әлгъяңгә бакаст абырәджы мардмә.

– Дада, мәхи дада! – иуафон йә хъустыл ауад, йә зәрдәй йын әхсизгонәй чи базмаелын кодта, уыць хъәләс. Бәргә йә фәндыд Будзийән исты ныфсы ныхәстә акәнын, бинонты йын бафәдз-әхсын, нырај фәстәма хәдзары ләдҗы бынаты ды дә, зәгъгә, фәлә йә бон дзурын не сси, әрмәст рәвдаугә каст чысыл Будзимә, афтәмәй йә Җәсты рухс сывәллоны Җәсгомыл ахуиссыд.

* * *

Арешпераны уәлмәрдмә күы бацәуай, уәд дзы әнәмәнг фенdziнә тынг дәргъәццион дойнаг дур. Йә уәлә латинаг дамгъяәтәй фыст: «Ам ныгәнд ис Лалыты Нестъоры фырт Арчил. Уый амардта лекъаг абырәг Нажудины, фәлә йәхәдәг дәр хъәбатырәй фәмард. Кад әмә ном скодта ирон ләгән. Рухсаг у. Июлы мәй, 1907 аз».

2011.13.04

ЦОМАРТАТЫ Дунетхан

ИРОН ӘВЗАГ

Ирон әвзаг – нæ хæznаты хæznадæр,
Дæтты нын ныфс, хъару æмæ æхсар,
Нæй махæн уымæй а зæххыл зынаргъдæр,
Æнæ уымæй нæ фидауид нæ цард.

Нæхи әвзагыл дзурæм æмæ зарæм,
Мах уый фæрцы ирон адæм ыстæм.
Нæ кадджытæ нæ уды рабын дарæм,
Нæ сæр бæрzonд сæ хъайтартæй хæссæм.

Ирон әвзаг, дæуæй ыстæм сæрыстыр,
Дæ фæрцы стæм нæраемон æмæ хъал,
Ирон адæм дæ цæрайæ цæрдзысты,
Æмæ дын макуы, макуы уæд адзал!

КОБЕСТЫ Зауырбæг

ЦЫППАРРÆНХЪОНТАЕ

МА ДОМ

Макуы дом лæгдыхæй кад –
У тыхмigæнæг æгад.
Кад дæ ссаrdзæнис æнæмæнг,
Уый аккаг куы уай дæхæдæг.

ФÆЗЗÆГ

Бæлæсты цæхæр фæлыст куы азгъæлы,
Ссудзы уæд сæуæхсидхуызæй уагъылы.
Тыртыйæн куы разынынц йæ цупæлттæ,
Бартæ уæд сæхимæ райсынц къутæртæ.

БÆГÆНЫ

Нартмæ ацы нозт уыд кадджын,
Кæхцы ма дзы ‘ркæн бæркадджын.
У сырсыргæнаг, бæзджын, –
Амæй айсæфдзæн дæ рын.

ÆРТАЕ ЧЬИРИЙЫ

Кувын адонæй Хуыцаумæ,
Фарн сæ ‘rbаздæхы рæдаумæ.
О нæ кувыд, уæлæрвтæм тæх:
«Ирыл ма ‘рцæуæд бæллаæх».

ХÆМЫЦАТЫ Юри

АМОНДМАЕ ФÆНДАГ

Мæ сагъæстæй нырмæ фыстон мæ хæс,
Хуыдтой мæ адæм цавддур кæнæ гоби.
Æмæ сыгътæн зындоны арты æз,
Мæ зæрдæ-иу цъæх уалдзæгау ыссоңт и.

Мæ хъару нал уыд царды уæз хæссын,
Фæлæ мæ рыст мæ цæсгомыл нæ зынди,
Нæ мæ хъуысти мæ саст уды хъæрзын,
Цыма мын рагæй исты хин ысчынди...

Мæ алыварс та – гъери-гъа! – цæрынц,
Кæрæдзи сайынц, хъал-аefсаestæй худынц.
Æвæцæгæн, нæма банкъардтой рындз, –
Кæй ис дзæнæтмæ иунæг фæндаг – удыл!

КУЫД ЦАРДÆУА?

Фæфæрсын æз адæмы арæх,
Цæмæ бæллынц, цымæ, цы кадмæ?
Фæзæгъынц мын бирæтæ: «Ма тæх
Ды де ‘нæнтыст бæллиçты уадмæ!

Цæмæн хъæуы кад та, цы адæн?» –
Сæ хъуыды мын райхалынц дарддæр:
«Ды агур йæ хъаймæгътæ цардæн, –
Уæд тухитæ фенdzынæ къаддæр».

Ныххъус вæййын, маstæй ныккæрзын...
Куыд не ‘мбарынц бирæтæ, уæууа! –
Куы бахæрæм иу бон næ кæрдзын,
Уæд райсом næ хъæстæ цы фæуа?

АЕЛХЪАЦАТЫ Асләнбег

ÆРЫХЪУСÆГГАГ ХАБÆРТТАË

«БУРХИЛ УЫД»

А ыууæ æхцаджын гуырдзиаджы сфæнд кодтой хæдтулгæ балхæнын аемæ Мæскуымæ ацыдисты. Балхæдтой «Победæ». Мæскуыйы бынмæ сын йæ мотор ахуыссыд. Нал размæ цæуы, нал фæстæмæ. Рауын-бауын æй кæнынц, фæлæ йын сæ бон ницы у. Уалынðжы сыл иу бурхил лæг ærbамбæлди. Балæгъстæ йын кодтой. Уый хæдтулгæмæ æркæстытæ кодта: бамбæрста, ницы хъуагу, уый аемæ гуырдзиæтæм дзуры:

— Гыцыл ыл ахæцын хъæуы, — йæхæдæг мидæмæ бахызт.

Уыдон хæдтулгæйыл размæ анцадисты. Бурхил машинæ скусын кодта аэмæ афардæг. Лæгтæ хъа�ъдзыхæй аzzадисты. Сæ хъаст милицæмæ бахастой.

— Чи уын атардта уæ машинæ? — фæрсынц сæ.

— Бурхил уыд...

АРС АЕМÆ ЛÆГ

Арс аэмæ, дам, хъæддзау лæг балымæн сты. Иу зымæгон бон лæгæн йæ къухтæ баргъæфстысты аэмæ сын фу кæнын байдыта. Арс æй фæрсы:

— Цы кусыс?

— Мæ къухтæ хъарм кæнин.

Иннаэ хатт та ләгән йәхәринаг әгәр тәвд уыд әмәе йыл фу-фу кодта. Арс та йәфәрсъ:

- Цы кусыс?
- Мәхәринаг уазал кәнын.

«Цы мәрддаг сты ацы адәм? – хъуыдтыл фәзи арс. – Уазалыл дәр фу кәнынц әмәе тәвдым дәр».

«ЧИХНУЛ»

Иу шоғыр Бесләеныхъәуы әфсәнвәндаджы сәрты хидыл фәецәйцәугәйә нал фәцарәхст әмәе сәрбихъуырәйттәгәнгә дәләмә ратахти, фәлә, йә амондән, машинә фәстагмәе йә цәлхытыл әрхауд. Инспектор шоғыры куы фарста, хъуыддаг куыд уыди, зәтъгә, уәд уый афтә:

- Хиды тәккәе астәу мә әхснырсәг ацахста.
 - Инспектор дәр йә суагъәйы ныффииста: «Чихнүл».
-

ТӨЛМӘЦ ТӘ

НЕМЫЦАГ ПОЭЗИЙАЕ

Иоганн ГЕТЕ

ТУЛЕЙЫ ПАДДЗАХ

Зарәг трагеди «Фауст»-әй

Цытджын Тулейы паддзах адзалы оңг фәцард,
Сызгъәрин кәхц ын радта йә номылус, куы мард.

Йә уды бәрц әй уарзта: йә фарсыл уыд әдзух,
Фәлә йә кәхц нә уагъта йә цәстисыгәй цух.

Фәстагмә стыхсти цардәй – ысфәнд кодта мәлүн.
Йә хионтән ныууагъта йә сакъадах – йә бын.

...Йә сау гәнахы ‘ртасы нәртон кувыды йә фынг,
Әффән зәвәтты хостәй йә астәрд фесты зынг.

Фәстаг хатт ма куы нуазы сәнимә ‘мхәеццә цард,
Йә афтид кәхц уәд фехсы бәрzonд уыләнтәм дард.

Фәдәлдон кәхц... Фәсабыр, ыстај та стынг и хъазт, –
Әрхаудта паддзах мардәй йә мидбынат әваст.

Фридрих ШИЛЛЕР

АЕХСӘГ

«Вильгельм Телл»-әй

Бонырдәм фәзыны
Иу әхсәг әдзух,
Зазәйконд әрдынәй
Никәд вәййы цух.

Мидхокы әврәгъты
Паддзах у цәргәс.
Урс цъититәй рәгътыл,
Цуанон ләг, фәлгәс!

Фарны ком – дә бәстә,
Әмә цинәй рай!
Сагсурән уәлвәэты
Саг фәуәд йәх хай...

Генрих ГЕЙНЕ

ДОНЫ БАЛЦ

Мә науы фарсмә әз ләууын,
Кәсын әнкъардәй донмә.
Хәрзбон, мә уарзон зәхх. Цәуын.
Фәндарааст зәгъ бәлцционән.

Мә уарzon нал фәзынд. Бәргә,
Йә рудзынг судзы тары.
Ныуурс, йә фенынмә бәлгә,
Мә цәст, йә цәссыг луары...

Фәләуу уал иучысыл, мә цәст,
Әдзух цы зилыс доны?!

Мә зәрдә сау мәтәй әфсәст,
Мә риуы къултә тоны...

Йозеф фон АЙХЕНДОРФ

ЗАРАГ

О, арф кәмтәе, әврәгътәе, әхсәрдзәнтәе, мә къох –
Хъынцымы, цины, тохы мәнәй нә вәййүт рох.
Уә алыварс, зәринау, тәмәнтә калы зәхх –
Уә сатәгәй ма иу хатт куы бафсәдин дәбәх.

Мә уалдзәджы фәдзәхстат сымах мәнән: «Әңәг
Әфсарм әмә әгъдауәй ләпшүйә уайы ләг!»
Зымәг тәгәртә кодтой мәнән тымыгъәй хъаст,
Сә сагъәстәй-иу бафтыд мә сау зәрдәйыл маст.

Сымахәй әз фәллыгътән, мә сәр фәхастон дард.
 Кәйдәр сахары тигътыл мә раэсты згъоры цард.
 Мә цәсттыыл фәуайынц нә хъәубәстә, нә сых, –
 Уынгәджы бон мә удән фәдәттынц уыдон тых.

Вильгельм МЮЛЛЕР

СУСХЪӘД

Нә кәрты сусхъәд задис, уыдис йә разы цъай,
 Мә сәнтты-иу йә бынмә мәннәмә әрцыд чызгай.
 Йә къалиуыл «дәу уарзын» ныффыстон кардәй әз,
 Уыд а бәлас мә удән тыхсты сахат фәрәз.

Кәддәр фәңцидтаен балцы, уыди мә фәндаг зын,
 Мә гом цәсттыыл ауад әмбиссәсевы фын:
 Мә сусхъәдән йә сыр-сыр әз айхъуистон әваст:
 «Кәм фесәфтә, нә ләппү? Дәумә куы у нә каст!»

Үәззау тъыфылтәй хоста мәнән мә цәсгом уад,
 Мә худ мын дард фәхаста, мә сәрыл мит әрбадт.
 Фәлә уәддәр ләгәрстон мә сусхъәдмә әмраст,
 Мә хъустыл та-иу ауад: «...Дәумә куы у нә каст!»

Бертолъд БРЕХТ

КОРТЕСЫ¹ АЕРДОНГ

Легендә

Къуыримә ‘ввахс әшпүндәр уад нә бандад,
 Ныйирд ис мусты, калдта хур тәмәнтае.
 Ныффәлладысты адәм, әмәе сән
 Сәе уәрдәттәй әристой. Суагътой галты.
 Изәры кусарт акодтой. Уыд уазал.

¹ Кортес зынгдонд испайнаг конкистадор, Перуны инкты цивилизаци чи скүйнәг кодта, уый.

Үым цъыхырыйы къалиутә ныссастой:
 Зылын-мылынта, өнджыстывдән – артән
 Уыдысты хорз.
 Сәхи фәлладәй салд зәххыл әруагътой,
 Фәзарыдысты фараастмә, фәнуаэстай.
 Иә ирдгә хаста стъалыджын цъәх арв.
 Фәсус хъәлләстәй зарәгән хъырныдтой,
 Амә сәм каст цымыдисхузызәй стъалы.
 Амбисәхсәв сыл тарф фынәй әртихсти.
 Фыдохы фынта... Уый фәстә дзырдтой,
 Ахсәв, дам, галтә иудадзыг әмбыхтой.
 Куы райхъал ысты сихорыл, сә разы
 Цъәх дардта хъәд.
 Сә цәстытә фырдиссагәй әууәрстой,
 Даелимонты әнәсцүхәй әлгъыстай.
 Сә алыварс әгәндәг пыхс әрзади,
 Ләгәй бәрзонддәр, къалиутә – әмәхгәд,
 Лыстәг сыфтәртәй туджы тәф цыдис.
 Мәрдон ысмаг фәлтәрд хәстонты мардта,
 Нә уагъта рухс, гәзәмә рухс дәр. Арвыл
 Нә зынди хур, ныссай ысты әврәгътә.
 ...Ныххъәрахст кодта адәмыл сә балхон,
 Сәхи әrbайстой галты ‘рдәм хәстәгдәр.
 Нә зындис арв. Тыгуыртә кодтой галтә.
 Хәстонты ‘рдонг, хъысмат әлгъитгә, ‘рләууыд,
 Сындахгәд пыхс йә сай хъаматәй карста,
 Ахсаргардәй дәр алырдәм ләбурдта,
 Амә-иу пыхс нынниудта ‘мә ныррызти,
 Цыма-иу ыл әрбафсәрста әррайау
 Кәрәй-кәронмә уад.
 Фыдтухитә... Сә хид ләсәнтә кодта.
 Лыг къалиутән сә бәсты ногтә зади.
 Лыгъд лабиринт фыдызнастай фәйнәрдәм.
 Ныссайдалынг, ныббәзджын ноджы пыхс.
 Аерлауудысты сагъдауәй. Сә уdtәм
 Ныххызти тас, сә фидар ныфс ныссости...
 Фәпциди хъәд фәйнәрдәм, әмә мәй
 Тәмәнтә калгә ратылдис әврәгътәй.
 Иә рухс нә хъардта никәмә әппындәр...

Кәрәдзи хъуыстой, о, фәлә нә уыдтой.
Сә зарәг ма-иу хатгай райхъуыст bonaй,
Фәллад зарәг, аенкъард, фәлә фыдрәсугъд.
...Әксәвыйгон ныххъус ысты. Сә галтән
Сә ниуын нал цыд, фәлә райсом раджы
Цыдәр уынәргъын райхъуыст. Афтә бабын
Ләгмарты ‘рдонг...

...Әрттывта бон, тәлтәг дымгәмә хъәд
Цъәхснаг кәрдағ мерс кодта.

*Немыцаг әвзагәй
Золойты Аркадий тәлмаңтә*

АДІЕМОН СФЕЛДЫСТАД

АРГЪАЕУТТАЕ

УСГУР

Иу ләппу ус курынмә аңыд әмә иу ханмә баминәвар кодта, әмә йын хан загъта:

– Ау, әмә ды махән не ‘гъдау нә зоныс, чызг куыд фәдәттәм әмә цы ‘гъдәуттәй? Уәд дәләе кауы сәртәм акәс әмә миҳтыл цы ләгты сәртә уыныс, уыдан усгурты сәртәсты, әмә, әғъдау куы нә сәххәст кәнай, уәд дә сәр дәр кауы миҳыл уыдзән уыцы ран.

– Зәгъут мын, уе ‘гъдау циу, уый, әмә кәд мә амонд уа, уәд хорз – цы зонон, уый кәндзынән.

– Махмә хъумә минәварән ахәм ләг әрбарвитай, әмә йә дунеййил йә ус йә ныхасыл уәлдай кәмән нә загъта әмә кәмән нә зәгъдән.

– Әмә мә Хуыцау куы фесәфта, әмә уый әз җәмәй зонын, ай кәд сәфты хъуыддаг наeu, уәд?

Разылди әмә Җәуын байдыдта, хәтын байдыдта хәхтыл әмә быдыртыл, әмә йә къахы бынтаe тәппәлтә схаудысты. Стәй йә иухатт иу ногъайаг уәтәрмә Хуыцау баҳаста. Уыйас бафәллад, әмә «бон хорз» куы загъта, уәд фыйайуы хуыссәнү баҳауд әмә афынәй ис, әмә йын фыйайуы ус йә къәхтәм кәсү, әмә йә къәхты бынтаe тәппал сәвәрдтой. (Ногъай уәд хъәдрәбынты цардысты, әд ус, әд ләг хаттысты).

Куырайхъал и уазәт, уәд ай ус фәрсы:

– Цы кодтай, уыйас стыр бәлләхы җәмән баҳаудтә, дә къәхтә әгасәй дәр куы стәппәлтә сты?

Әмә йын загъта:

– Усгур барвыистон иу ханмә, әмә мын загъта: кәд мәм, йә усәй разы чи у әмә йә ныхасыл уәлдай кәмән никуы зәгъдән, уый әрбакәнай, уәд чызг – дәу, кәннод дә сәр уыдзәни къуырд, әмә дын ай миҳыл әркәндзынән.

Ус ын загъта:

– Уәдә тәрсәгә ма кән, исты хос дын уыдзән, – әмәй йын хорз баназын кодта, стәй та йә схүүссын кодта. Стәй йын фың сфынта, бас ын бацымын кодта, хорз ай федта.

Уалынмә ләг дәр әрбацыд, усы мой. Әмәй та уымән дәр банихас кодта йә хъуыддаг, әмәй йын ләг загъта:

– Хуыцауы цы фәнда, уый хорз, ды әемраст аңаудзынә мемә, зәгъ-иу хъәлдәзәгәй, ссардтон, зәгъгә, уымәй дардәр дә-уыл хәс ницы ис.

Ісцәттәе кодтой сәхи дыууә ләджы, усгур әмәй ногъайаг уәтәргәс. Аңысты уыцы ханмә, чызджы фыдмә, әмәй бадзырда усгур, «уазджытә», зәгъгә. Әмәй йә фәрсынц, дә хабар куыд у, зәгъгә. Уый сәм хъәлдәзәгәй дзуры, ыссардтон, зәгъгә. Мидәмә, зәгъгә, сә бахуыттой, хәрд-нуәзт сын арәвәрдтой. Хан сә фәрсы, цәмәй бәрәг у, уый йә усәй разы у, уый.

Ләппу загъта:

– Бәрәг та йә дәхәдәг скән, уым – сә уәтәртә, уым – сәхуыддәг, цәмәй дә фәнды, уымәй йә сбәрәг кән.

Хан йә аүүәнчы ләгмә әрбасидт әмәй йын загъта:

– Аңу әмәй уыцы усы куыд ысбәрәг кәнай, әңгәг афтә иудзырдон у йә ләджы ныхасыл. Мах дәр дә фәстәе фәңәуәм.

Аңыди уыцы аүүәнчы ләг әмәй усән загъта:

– Дә уәтәр әндәр ранмә аив, афтә дәм әрвиты дә ләг.

Ницы ысдзырда ус, афтәмәй уыцы рәстәг уәтәр ивыныл нылләууыди. Уалынмә хан дәр әмәй ногъайаг уәтәргәс дәр әрбахәцә сты. Әмәй йәм дзуры йә мой:

– Ез уыцы ранмә куы наэ загътон, әндәр ранмә куы загътон.

Әмәй та ус ницы ысдзырда әмәй та сә хәссын райдырда әндәр ранмә.

Стәй йыл баууәндыйсты, әмәй хан әрбасидти уыцы усмә әмәй загъта:

– Хайыр фәүәд, дә уазәгән аккаг кәнин мә чызджы. Фәлә дә курын дыууә ныхасы, әмәй мын зәгъ, афтә иудзырдон цәмән дә дә ләджы ныхасыл?

– Дә хуызән ханмә сывәллонрәвдауәг уыдтән, әмәй наэ сыхаг хъәуы уыди хъааст. Әмәй йын иунәг ләппу уыд, әмәй уый мә хъәбысы хастон, стәй йын цыппар чызджы уыд, әмәй уыдон та – мемә. Фәстәмә цәугәйә ныл баталынг ис әмәй

ныл бирәгътә сәмбәлдысты, мә хъәбысы та сывәллон тыхт уыд, әмә-иу күң фәцъәхахст кодта, уәд-иу бирәгътә алыгъдысты, әмә уыцы сывәллоны руаджы әз бazzадтән әнә хәрд. Иннәты баҳордтой бирәгътә, әмә уәд базыдтон, зәххон Хуыңцауы хай ләг кәй у, уый, әмә йын йә ныхасыл уәлдай зәгъән кәй най, уый.

Үүрдигәй усгур аздәхт әмә ханы чызджы рафардәг кодта алай-булайгәнгә. Абон дәр ма цәрынц.

АЕППӘЛОЙ ӘЛДАР

Иу әлдар уыди рынчын. Йе ‘мхуызон адәм әм әрцидысты рынчынфәрсәг. Рынчын сә куырдта, исты хабәрттәй йын күйд дзурой. Уазджытә загътой, ахәм ног хабәрттәй, дам, ницы зонәм.

Әлдар, хицәй әппәләг уәвгәйә, дзуры, о, зәгъы, зонын, кәй мын уә ницы радзурдзән, әз, дам, бирә фәхаттән, фәлә мәхи хуызән, мә бәхы әмә мә усы хуызәттә никуым федтон.

Әлдар йәхицәй әппәлгә күң кодта, уәд дәлегомау иу кәстәр ләууыд әмә хъәрәй дзуры, әз, дам, амәй әдылыдәр никуым федтон, йәхицәй чи әппәлы.

Әлдар йә ацы ныхастә күң фехъуиста, уәд ныллаууыд әмә йә марыны фәнд скодта, фәлә йын рынчынфәрсджытә баләгъстә кодтой, ләппу, дам ма у әмә фәрәдыд. Әлдар әй ныууагъта.

Әлдармә та рынчынфәрсәг әрцидысты әлдәрттә. Адонән дәр та афтә раппәлыд. Уыцы ләппу та нал фәллаууыд әмә та дзуры, әз, дам, амәй әдылыдәр ләг нае федтон.

Әлдар та күйд не смәсты уыдаид әмә та йә марынма рахъавыд, рынчынфәрсджытә та йә фервәзын кодтой, әмә та йын әлдар ныббарста.

Ноджы та әлдар йәхицәй раппәлыдис әртыккаг хатт дәр, ләппу та гье уәд дәр загъта гье уыцы дзырд.

Ацы хатт та әлдар тыхдҗындәр мәсты сис, ныр, дам мә әртыккаг хатт бафхәрдта әмә йын ныуудзән нал ис. Уазджытә та йын баләгъстә кодтой, ләппу ма у, әмә йын махкатыр бакән, зәгъгә, әмә йын уазджытә сәхи тәрхонгәнәг

фәкодтой. Батәрхон ын кодтой афтә: кәд ацы ләппу иу афәдзы әмгъуыдма әлдары хуызән, йә ус әмәй йә бәхы хуызән не ссара, уәд ай афәдзы бон күйд амарәм.

Әгас афәдз фәңдагуырдта ләппу әмәй әңгәмә не ссардта. Фәстәмә әрцид әмәй, йәхи әнәй равдисгәйә, талындыжы ацыд әмәй иу стыр фәндаджы астәу әрхуыссыд, кәд, дам мыл уәрдөн атулид әмәй фәмард уайн әвиппайды. Уыцы фәндагыл иу барәг әрбацайцыди, мәйдары барәджы бәх фәхуыррытт кодта, барәг бәхы ныңцәфтә кодта, бәх ләппуиы сәрты агәпп кодта әмәй ләппуиы йә фәстаг къахәй акъуырдта. Ләппу скуыдта. Барәг фәстәмә фәзылд, фәтарст, кәйдәр, дам, амардтон. Дзуры йәм, цавәр дә, цы кодтай? Ләппу йәм дзуры, ницы, дам мын уыдис. Барәг ай бафарста ам цы ми кәнысәй. Ләппу йын йә хабар сәрәй бынмае радзырдта:

— Әлдар мәй райсом мары, әмәй әз ам схуыссыдтән, кәд мыл уәрдөн атулид әмәй, хъизәмары бәсты, кәд әвиппайды фәмард уайн.

Барәг уыди ногъиаг, ләппуиән фәтәригъәд кәнгәйә йәйемә акодта, әлдармә әрфысым кодта әмәй йын ләппуиы тыххәй бирә фәләгъстә кодта, цәмәй йын бахатыр кәна, ләппу, зәгъы, фәндагыл схуыссыд әмәй йәхи мардта, ныр, дам дә әз курын әмәй йын күйд бахатыр кәнай.

Әлдар йә коммә кәм кәсси, бирә, дам ын фәхатыр кодтон, ныр ын йә тәрхонмә гәсгә, әнәй маргә нәй, чифәндү дәр куы баләгъстә кәна, гъе уәддәр.

Ногъиаг уазәг әлдары фәрсү, уәдә, зәгъы, бахатыр гәнән нал ис? Нал, дам.

Ногъиаг фәмәстү әмәй әлдармә дзуры, марадз, дам, уәдә дә бәхыл сбад, әмәй мах равзарәм, чи нае хуыздәр барәг разына, гъе уый.

Әлдар йә бәхыл сбадт, хъазы бәхыл, уазәг та доны былыл кардәй иу дындыжыр дур къуыхтә кәны. Әлдар йә бәхыл хорз фәхъазыд, адәм дәр күйд нае кастаиккой. Уалындыжы ногъиаг дәр йә бәхыл абадт, схъазыд, дуры рәэстү әрбауад, кард фелвәста әмәй та дуры әрдәг дыууә дихы фәкодта; бәхы йә сыйзыл абадын кодта, әмәй, бәх кәм абадт, гъе уым рәсугъд цъәйдон схъардта, әмәй уәд адәм дәр әмәй әлдар йәхәдәг дәр загътой, ногъиаг кәй амбылдта, фәлә, зәгъы ма мын гъе ныр та мә усы амбул.

Әлдар ногъиаджы йә усмә бакодта, ус уазәджы хорз сбуц кодта. Стәй ногъиаг әлдары йемә акодта, мә усы дәр, дам мын фен. Ногъиаг әмә әлдар сәдә барәджы семә акодтой. Йә хәдзары әрхызысты, әлдары уәләйә әрбадын кодта, йә дәләйә – фысым йәхәдәг. Әлдар ногъиаджы хәдзармә әрвиста, фәлә һын ногъиаг әлдар нә ацыд, әмә уазджытән дзуры, әз, дам, хәдзармә куы бацәуон, уәд дзы мә ус ницы у, фәлә хъумә ус, йәхәдәг куыд зоны, афтә кәна. Ұалынджы ус рарвиста алы әртә ләгән фынг, әхсәвәрафон та алы дуууә ләгән фынгыл – уәрүиччы мард. Хәрдмә әевваҳс ногъиаг (фысым) хәдзармә барвиста йә усмә, әз, дам, ам куы нә уыдтән, уәд, дам мын әғас цу иу Ҽауыннә зәгъы? Усмә баҳабар кодтой. Ус дынджыр нуазән йемә рахаста, уазәгдоны йә моймә баңыд, йә мойы разәй фездәхт әмә нуазән әлдар-уазәгмә авәрдта. Ногъиаг (фысым) систад әмә дзуры, әз, дам, мә усәй разы нә дән, ацы адәмы әхсән, дам, фыцца-джыдәр мәнмә Ҽәмән әрбарасть. Ныр мә усән у цам (аипп). Ус загъта, әңгәт, дам, әз фәрәдыйтән әмә мын у цаймаг әмә ацы уазджытән әз мә ивар рарвитетынән. Баңыд әмә рарвиста сәдә ләгән фәйнә нымәты әмә фәйнә басылыхъхъы. Афтәмәй әлдар әмбылдәй бazzад, әмә ләппу әнә зианәй фервәсти ногъиаджы руаджы.

АЕВЗАЕРӘЙ ХОРЗ СКАЕНӘГ УС

Иу ләг әмә усән уыдис иунәг чызг. Чызгмә курдҗытә Ҽыдысты, фәлә мой нә кодта, афтәмәй йәм йә фыд әмә йә мад смасты сты, Ҽауыннә, дам, кәңыс мой, хорз мойәгтә дәм курәг куы Ҽауынц. Чызг сын загъта:

– Мән адәмы хәрзәджытә нә хъәуынц, уымән әмә хорз мой куы скәнон, уәд әй әз уәлдай хұыздәр нә фәкәндзынән әмә һын уәд әз мә хъару Ҽәмәй равдисдзынән? Фәлә мын кәд мой кәнүт, уәд мә раттур, мәнә нә хъәуы цы әвзәр усгур ләппу ис, гъе уымән, сывәлләттә кәмәй хынджыләт кәнүнц.

Мад әмә фыдән хъыг бәргә уыдис, фәлә сә чызджы фәндоныл уәлдай ницы загътой әмә йә радтой уыци әвзәрән.

Чызг йә моймә базылдис, Ҽәхсадта йә әмә йә хорз ныс-сыгъдәт кодта.

Аевзэр bonaй-бон хуыздэр кәнын райдыдта, байдыдта адәмъ әхсәнмә цәуын әмә, йәхиуыл схәңгәйә, әгъдауыл ныхас кәнын райдыдта, сывәлләттә дәр әм нал уәндыйсты исты аевзэр сәзурын.

Иу көрд афонты фәстә ләг адәмәй хуыздэр фәсис, афтәмәй иу бон йә усимә фәбыщәу ис, әмәй йын йә ус загъта:

— Цәуыл быщәу кәныс, әз дә куы сләг кодтон.

Ләг ыл кәм састи:

— Уд мә ды куы нә бауагътай әмә мын зонд ды куы нә радтай, мыййаг.

Уәд ын ус загъта:

— Кәд дә әз не схорз кодтон, гье уәд бафәлварәм.

Ус әм нал касти, йәхи бар та йә ныууагъта. Ләг bonaй-бон фыддәрәй фыддәр кәнын райдыдта әмә та йә фыццаджы бынаты абадтис, хынджыләг кәнын та дзы байдыдтой сывәлләттә.

Сә хәстәджытә әрәмбырд сты, усән баләгъстә кодтой, әмә та йә ус фәстәмә сләг кодта, әмә абор дәр ма дзәбәхәй цәрынц ус әмә ләгәй.

ЗОНДЖЫН УСЫ АРГЬАУ

Уыдис ләг әмә ус. Цардысты иумә, уыди сын иу чызг. Ләг әдүлүгомау уыд. Иу бон куы уыдис, уәд ус ләдҗы фәнадта, әмә чызг нал уәндыйдис адәммә рацәуын, әфсәрмы кодта. Загъта йә мадән:

— Цәмән афтә кәныс, худинаң нәу, нана? Кәд мә фыд аевзэр у, уәддәр дын худинаң у, кәд ды хорз дә, уәд дә ләдҗы дәр схорз кән.

Мадән хыыг уыд уыцы ныхас әмә бартхъирән кодта чызгмә:

— Аз дәу ахәм ләгән ратдзынән, әмә әппындәр чи нә бәзза. Кәддәра йә схорз кәнис, әз дын ахәм ми бакәндзынән!

Аңцәгдәр радта, әппындәр чи нә бәззыд, ахәм ләгән мад йә чызджы. Уәддәр чызг ницы загъта. Ахаста йә ләг. Цардысты иумә, әмә чызг сагъәс кодта йәхимидағ, куыл цәрдзынән ацы әнәзондимә. Хъуыдитә кодта йәхимидағ.

Ар҃цыди, нылләууыди сәрд, әмә адәмтәй алчи куысты сәр ләууы. Чи кәрды хос, чи — хуым, ус дәр йә ләгән загъта:

– Цом мах дәр нә хуыммә.

Нә куымдта ақылы ләг, мә астәу риссы кусынәй, зәгъгә. Уәд аәм ус фәлмән ныхәстә калдта қәстәнгасимә, аәмә ләджы зәрдә фәфәлмән. Аңысты хуым кәрдынмә. Күистой сә хуымы. Әдиси ләг ныккарста әртә куырисы бон-изәрмә тыххәй-фыдәй. Ус та басагъәс кодта, аәмә та йә зәрдә даргъ хъуыдытыл ахәцыд, аәмә әрхъуыды кодта. Райсом хуыммә куырацәуа, уәд ай фәтәрсын кәнон, аәмә кәд афтә нал кәнид. Райсом ай разәй арвыста, йәхәдәг фәсте нылләууыди. Ләг аңыди хуыммә, аәмә ус скодта йә уәлә урс дзаумәттә, афтәмәй аңыди хуымтәм аәмә йә иувәрсты баңыд аәмә йәм дзуры:

– Абон йә хуым чи нә фәуа изәрмә карст, уымән йә уд сисдзынән. Әз удхәссәг дән! – загъта ус.

Аңыд аәмә йә дзаумәттә раласта сә хәдзары, фәстәмә та рааст сәрхъән ләгмә, аәмә ләг тынг бирә ныккарста. Уәд ай ус фәрсү:

– Җәй бирә ныккарстай аңы бон?

Уәд аәм ләг дзуры, йә хид йә къухәй асәрфта, афтәмәй:

– Усай, аңы бон иу диссаг федтон – иу ләг әрбаңыдис аәмә афтә хъәр кодта: «Аңы бон йә хуым чи нә фәуа карст, уымән йә уд сисдзынән!» – радзырдта йә усән тарстхуызәй.

Уәд ус йә мидбылты баҳудт: аәмә ләджы күист йә зәрдәмә баңыдис. Әмә аңысты сә хәдзармә изәры.

Райсом раджы ләг фестад аәмә йә хъәццул йә дәлармы акодта аәмә дәлә фәлидзы. Уәд аәм ус дзуры:

– Кәдәм цәуыс, ләгай?

Үй загъта:

– Дунейыл әнә кусгәйә нәй, аәмә аәз дәр цәуын мәлынмә.

Ус дәр йә фәстә кәсгәйә бazzад. Аңыди ләг аәмә зәппадзмә бабырыди, хъәццул йә нывәрзән бакодта аәмә дәргъәй-дәргъмә схүйсүди зәппадзы. Фәци дзы иу суткә аңылы ләг зәппадзы. Уәд та ус аңыд аәмә та дзуры зәппадзмә:

– Ам әрәджыдәр цы мард амардис, уымән, зәппадзы сәр иу дур ис, аәмә ыны әнә хәсгә нәй уәларвмае ье ‘ккойы! – Йәхәдәг раңыдис йә хәдзармә. Уалынмә кәсү аәмә уәлә ләг әрцәуы аәд хъәццуул. Әрбаңыд, әрбадти къонайы был.

Ус аәм джихәй фәкаст, стәй йә фәрсү:

– Җәмән әрцыдтә, уәртә ләг, мәрдтәй?

Үәд әем ләг дзуры:

— Усай, мәрдты дәр әнә кусгә нәй. Хъәр мәм кодтой, ардәм әрәджыдәр чи әрбацыд, уымән зәппадзы сәр иу дур ис, әмә уый уәларвма әнә хәсгә нәй ие ‘ккойы, әмә уый куы фехъуистон, үәд ралыгътән. Әмә кусын хъәуы, мәрдты дәр әнә кусгәйә цәрән нәй, — загъта әдылы ләг, магусайә цәлуарзаг чи уыдис, уый.

— Үәдә афтә, — ус дзуры йә мидбылхудгәйә ләгмә, — мәрдты бәсты әфстай дәр ници дәтты, үәд афтәмәй куыд цәрынмә хъавыдтә, дә ныфс цәмәй хастай? — Стәрсын әй кодта, тасы йә бафтыдта ус ләдҗы.

Ләг дәр үәд гәрзармәй кусын райдыдта тыхджынәй. Ус дәр цин кодта, йә зәрдә уәрыккау кафыд, йә ләг фәхуыздәр ис әмә.

Үәд әем иу заман йә мад әрбацыд әмә загъта:

— Ох-ох, мә чызг, куыд у, әвзәр ләгимә әнцион цәрән у? — ныххудт, афтәмәй загъта мад.

Үәд ын йә чызг фәстәмә дзуапп радта:

— Нана, әз дәу хуызән нәмгә нә кодтон, стәй хъәр, фәлә дзы әнә дзургәйә зонд бауагътон, әмә ныр нәхи дарәм нәхи фәллойә, — загъта чызг йә мадән.

Уый та дын сылгоймаджы хъару әмә зонд. Сыләй, нәләй хъауджыдәр нәй. Бирә нәлгоймәгтә фәрәдийынц әмә, «мә усы комма нә бакәсдзынән», фәзәгъынц ахәм әнәзонд адәмтә.

СЫЛГОЙМАГӘЙ НӘЛГОЙМАГӘЙ ЧИ ЗОНДДЖЫНДАӘР У

Иу хатт иу хъәуы зәронд ләгтә ныхасы бадтысты, әмә сәм ныхас рауади, сылгоймаджы зондджынәй нәлгоймаджы зондджынәй хуыздәр кәцы у, әмә йә иу дәр не сбәльвырд кодта.

Үәд сәм уыңы ныхас кәнгә-кәнын иу чызг хъуиста әмә йә зәрдыл бадардта ныхас әмә иу къорд бонты фәстә фарста зәронд адәмы, цымә нә бәсты номдзыддәр, домбайдәр, сәрәндәр ләппу кәм и, зәгъгә.

Әмә йын иу зәронд ус бацамыдта, дард бәсты, хәхбәсты иу хъәуы ис ахәм ләппу, зәгъгә.

Чызг ләппумә писмо ныфғыста, демә мә хәцын фәнды, зәттүгә. Писмойы хуылғы йәхіи адресс дәр ныфғыста чызг.

Ләппу йә бәхыл сарғъ сәвәрдта, йәхіи сифтонт кодта әмә әрциди чызджы хъәумә. Бафарста иу ләдҗы, афтәмәй чызджы хәдзармә бацыди. Уазәгдоны әрхызт, йә бәх бәхбәттәнүл бабаста. Чызг ай федта әмә йәм рацыди, салам ын радта, стәй ыйн йә уазәджы фынг рахаста.

Ләппу йәхіи хорз федта, стәй ыйн уәд чызг йә хабар раңзырда:

— Иу къорд бонты размә ныхасы ләгтәм хъуистон, әмә әвзәрстор нәлгоймаджы хорз әмә сылгоймаджы хорз, уыдоңай хуыздәр кәцы у, зәттүгә, әмә ыйн ницы бафәрәзтой әвзарынән, әмә уый әвзардыстәм әз әмә ды.

Ныхасгонд куы фесты, уәд чызг ақыд әмә ыйн әрбакодта, әвзәрдәр, әдильдәр цы сылгоймаг уыд, уый әмә ыйн загъта:

— Гъе аимә фәңәр афәдзәй-афәдзмә! Гъе ныр ма мын, дәүүен дәр дә цәст цы уарзы мә ләвармә гәсгә, уый мын әрбахаес!

Ләппу йә сәр цәнкъуыста әмә чызджы сәвәрдта йә бәхыл әмә йә сәхимә ахаста. Стәй уәд ләппу, әвзәрдәр, әдильдәр чи у, ахәм бацагуырда. Бәхыл ай сәвәрдта әмә йә чызгмә әрбахаста, гъай та дын мә ләвар, зәттүгә, ды та аимә фәңәр афәдзәй-афәдзмә.

Ләппу сбадтис әмә сәхимә араст ис. Чызгимә цәрынтә райдында, әмә ыйн, әвзәрдәрәй йеддәмә хуыздәр нә кәны, йәхәдәг дәр афтә. Йә сымлә гәсгә дзы кад нал уыд адәмы ‘хсән. Ницы ыйн бафәрәзта афәдзәй-афәдзмә әвзәр сылгоймагән сахуыр кәнинән.

Ныр чызг чи у, уый ләппуимә цәрынтә байдында әмә әдилүү, әвзәр ләппуйы адәмимә цәрын фәңталх кодта: ие ‘мгәртты, хорз адәмтимә йә хорз сбаста, әмә дзы рауади хорз, номдзыд, каддҗын ләппу.

Афәдзы бон әрхәеццә. Сцәттә кодта сылгоймаг алы хорздзинад әмә хорз адәмы әрхуында афәдзы бон. Адәм нард фынгыл бадынц, афтәмәй ләппу дәр әд сымлә гәсгә әрхәеццә. Уаздҗытә бацыдысты хәдзармә. Дуаргәрон әрләууыдысты чызг әмә ләппу. Чызг, куыд ай ахаста, афтәмәй хуыздәр нә фәзи, фыннадәр йеддәмә. Хорз, номдзыд ләппуйән йә дзабыры хуыдыхәлтәй йә фәсәлтә зындысты. Хорз ләппу цы

ләвар әрхаста чызгән, уый хорз адәмтү әхсән бады әмә ракаст уазджытәм дуаргәронмә әмә, ләппүйи чи әрхаста, уый базыдта әмә йә бинонтәм дзуры:

— Даелә ма уыцы мәгуыргуртән исты раттут.

Үәд чызг чи у, уый рахаста бәгәнйи нуазән әмә хорз адәмтәй ракуырдта иу ныхасы бар:

— Бахатыр кәнүт, хорз адәм, бар уә кәй ракуырдтон әмә уә разы ныхас кәй кәнүн! Фәлә уыдан мәгуыргуртә не сты. Уыцы ләппү у, хъуыстаikkat ай, гъе уый әмә гъе уый. Нә бәстү дыккаг ахәм номхъуист нә уыди. Иу бон ныхасы ләгтәм хъуыстон, әмә әвзәрстой нәлгоймаг әмә сылгоймаджы хуыздәр, зондджындәр, ома уыдоны хорзәй, зондджындәрәй хуыздәр кәцы у, зәгъигә, әмә йын ницы бафәрәзтой, әмә әз мә зәрдыл бадардтон уыцы ныхас. Уымә гәсгә бацагуырдтон ацы номдзыд ләппүйи хъуыддаг равзарыны тыххәй. Радтон ын, дәләй иемә цы чызг ис, уый. Гъемә, мәнә хорз адәм, әрхъуды кәнүт, уымән дәр йә цәст цы бауарзтаид мә ләвармә гәсгә? Әрхаста мын ахәм әвзәр, әдымы, әмә дзы рауайын кодтон, уә разы, уе ‘хсән чи бады, уый.

Загъята дарддәр:

— Гъе ныр адон сты ләг әмә ус, дыууә әвзәры, мәнә сын хәдзар әмә цәрәнт! Әз ахәм әвзәрәй хорз ләг кәм скодтон, уым та ахәм хорз ләппүйә хуыздәр адәмтү сәр скәндзынән. Гъе ныр хәрзбон раут! Дыууә әвзәры ам цәрәнт, ләг әмә ус аккаг сты әмә! Уый та — мәнән мә ләг, әмә мах цәүәм!

Дыууә әвзәры бazzадысты аbon дәр әвзәрәй.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Нæ равдысты – æрдзы сфæлдисгæ диссæгтæ

Дзуарæнгæс айнæг. Хуссар Африкае.

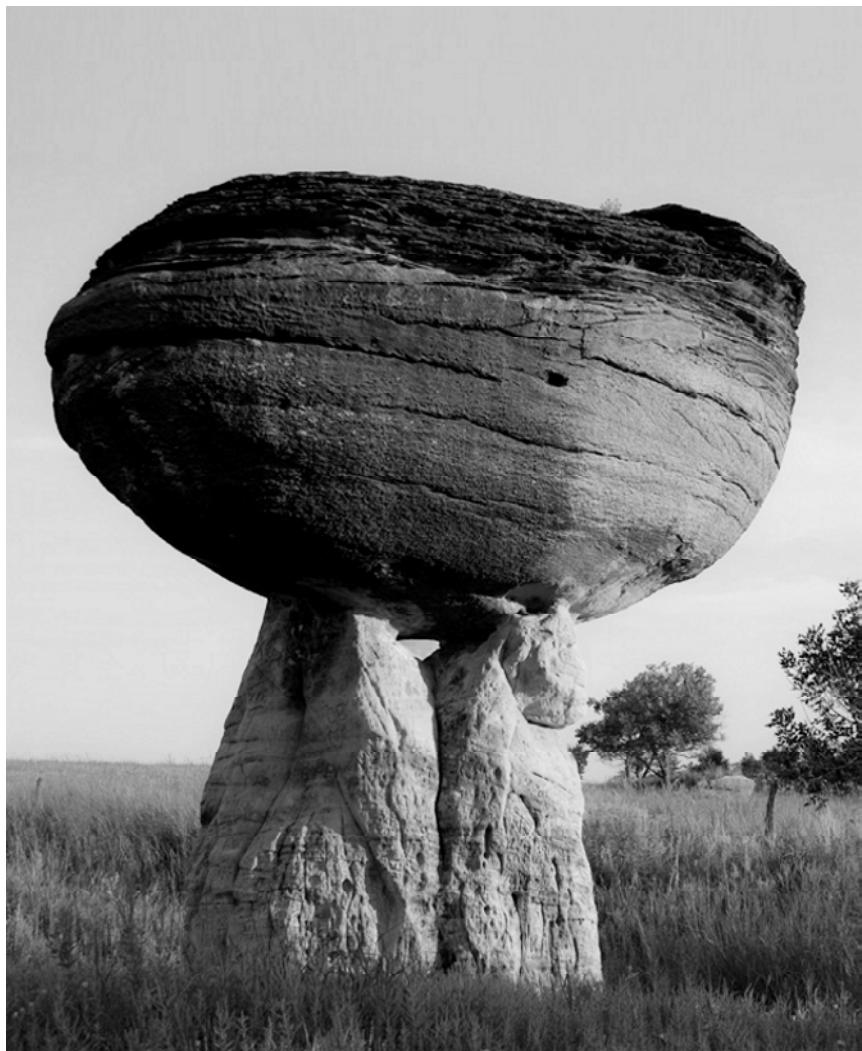

Ацы ӕрдзорн асинты ныхизән ис дәндәжымә. Цәгат Ирланди.

Сфера. Шотландия.

Ног Зеландии.

Дүрүн зокъо. Канзас, АИШ.

Дуруылән. Йәх дәрғъ у 110 метры, йәх бәрзәнд та – 15 метры. Австралия.

Аркæ. Штат Ютайы символ.
АИШ.

Дурын сахар. Канзас, АИШ.

Артас байдыргъы Юта, АИШ.

Аеразон шелевр. Йэе бэрзэнд у 90 метры. Канада.

Эль Торкаль. Испания.

Карст цыхт. Англия.

Лауызыты къәдзәәхтә.
Алеуты сакъадәхтә.

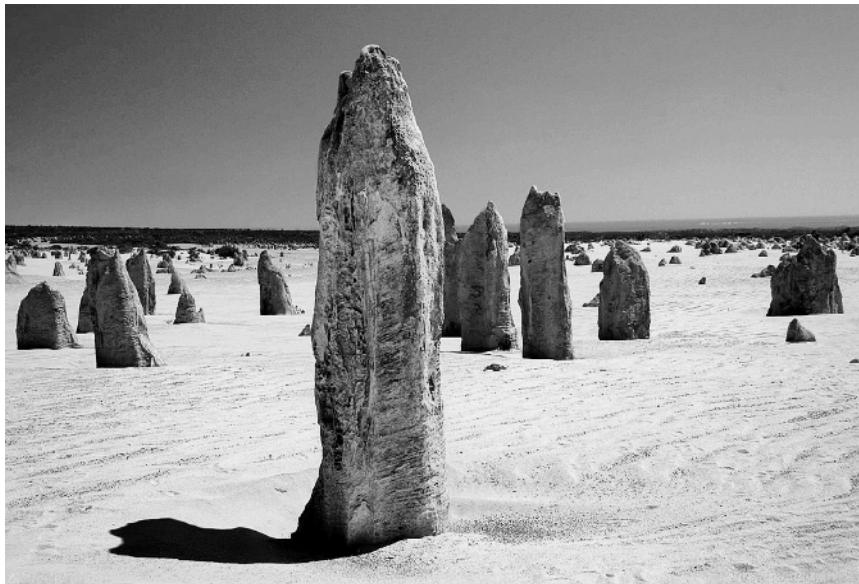
Джеймс Бонды сакъадаҳ. Тайланд.

Ичигуаласто. Аргентинæ.

Аризонæйы сырх дуртæ.

Чъырдурәй мәстүйтә. Австралия.

Әрдзон тохынатә. Турк.

ЛИТЕРАТУРДЫ ФАРСТАТИ

ХЪАЗИТЫ Мелитон

ФЫДÆЛТЫ ФÆДТАЕ АГУРГÆЙÆ

Адæмы скунынæг кæнын дæ куы фæнда, уæд ын афтæ бакæн, цæмæй ферох кæна йе ‘взаг, дур ын ныффæлдах йæ историйыл, æмæ дзы мыггагмæ уыдзынæ ирвæст. Цæргæ-цæрæнбонты нын Иры дзыххъæй næ сæртæ сдарын уымæн не ‘нтысы.

Цæвиттонтæм næ дардмæ цæуын næ баҳъæудзæн. 1830-æм азы паддзах йе ‘фсады фæрцы Цæгаты – инæлар Абхазовы, Хуссары – инæлар Ренненкампфы разамындæй Ирыстоныл æнæхъæнæй куы æрæвæрдта йæ дзæмбы, уæд байрад историк Чудинов: «...за пределами событий 1830 года у осетин нет больше истории». (*Северная Осетия. Политико-экономический очерк СОАССР. Ир, 1939, 30 ф.*).

Ивгъуыд æнусы 80-æм азты цыдæр æрцæуæг хæдзу партион функционер Одинцов Ирыстоны цæгат хайы тоталитарон фæтк куы æрæвæрдта, уæд нын Октябрь революцийæ размæ истори нал уыди – революционертæ næ, цыма, мæйæ æрхастой.

Үйй, бæласæн йæ уидæгтæ куыд бардузай – ныр дидинæг æфтау, зæгъгæ, афтæ у. Фæлæ адæм адæм сты. Цæхæр æртхутæг-хуыз куы райсы, уæддæр йæ уды зынг мидæгæй æмбæхст вæййы. Адæмы рæгъмæ тыхджынæй, рæсугъдæй, æнæмæлгæйæ уый, уыцы зынг, фæхъæуы рахæссын. Эмæ уыцы хъуыдаджы литературахæн æмбал næй. Абайты Вассо уымæн загъыта: «...хорошо известно, что поэтам удается нередко гораздо глубже и совершеннее проникнуть в дух и характер изображений эпохи». (Абаев В. И. Нартовский эпос осетин. Цхинвал, 1982, 90 ф.).

Нывæфтыд литературæ историмæ йæ хъус хуымæтæджы не здахы. Цæттæ, тыхджын фæлгонцтæ фыссæгæн бар раттынц зæрдæйы тæхæнты фæдyl цæуынæн. Эмæ ирон литературæ йæ гаччы куыд бадт, афтæ йæ цæстæнгас скодта историмæ. Поэзийы næм фæзындиc къорд историон уацмысы. Нафийæн йæхимæ дæр. Прозæ æмæ драматурги дæр уыйбæрç næ аzzадысты фæсте. Фæлæ –

мардәрцыд: цыма нә истори әңгәт Октябрь революцийә райдыдта, Фыдыбәстәй хәст әмә мидхәстәй раздәр февна-лыны хъуыды никәмә уыдис. Әңгәт нын әнусы райдианы Брытъиаты Елбыздыхъо баләвар кодта диссаджы трагеди «Хазби», әмә авторәй, уацмысәй фесты ратон-батойнаг.

Елбыздыхъо дардуынәг ләг уыдис, әмә кәд «Бритаев мечтал о том, чтобы свободные горские народы жили в дружбе» «с русскими и в русском государстве», (Джусойты Нафи. Елбасдуко Бритаев. Сталинир, 1963, 183 ф.) уәddәр цыма йә уацмысы хъысмәт развәлгъяу уыдта. Хазбийы номәй уымән зәгъы: «Цәй әрәгмә кәнис, мәләт?.. Мә Җәстыйтә мын Җәуылнә әрәхгәныс, кәд нал уынин дзылләйы худина?»

Хазбийы Нана цыма әрмәст йә хъәбулы фесәфтыл нә кәуы, фәлә, ацы стыр драмон уацмысән аккаг аргъ кәй нәма зонәм, ууыл дәр:

*Үә, мәгуыр иунәг!
Дә нымад бонтә
Әнә хур фенгә
Цы талынг баисты.
Хүссайраг митай
Цәй тад акодтой.*

Үәдә, Гәдиаты Цомахы Ос-Бәгъатыры (трагеди «Ос-Бәгъатыр») бәллиц дәр нәма сәххәст: «Рәхдҗы, рәхдҗы фәуы-дзысты нә тох, нә хәст дәр». «Нә тох, нә хәст» фылданы даргъ ныйисты, нә фылданы сыйәгтә сусәг-әргом әсппәт дәр аразынц, Җәмәй нын не ‘взаг амарой, нә истори нын ныдымой, әмә уый тыххәй не ‘рфидар сты Дзасохты Васойы «Хъолайы мәссыг» әмә Саулохты Мухтары «Бега» сценәйыл.

Бега бәргә ныфсдҗынәй загъы:

*Фидар ләүү, ме ‘рдхорд, мәлән нәй махән!
Сәрибарыл тохгәнәг дзылләтә
Нә ном нә ферох кәндзысты нә фәстә!*

Фәлә адәймагән йе уәнгтә сәрибарәй айтындаң куы нә уа, уәд йә хъәр дәр, хъыгагән, никәмә хъуысы. Ноджы нә ирон хъуыддагән нәхәдәг февәрәм Җәлхұртә.

Хъуыдис, чиныгкәсджыты зәрдәтә чи базмәлын кодтаид, йә фәстә әндәр историон уацмыстә чи расайдтаид, ахәм зынгә чиныг. Фәлә, адәмы ивгъуыды кой скәнин куы нә уагътой, сахъат идеологи историон рәстдзинад йе знагыл куы нымадта,

уәд ахәм чиниг ныфғыссынән хъуыд ныфсхаст фыссәг. Әмә уыцы ләджыхъәд, сфаелдыстадон тых разындысты Джусойты Нафимә. Уымән әмәй йә аразын цы хъуыдис, уый ахста йә туджы Җәфәй, дзырдатой йын ай йә дзәнәтыбадинағ фыдаелты хъәләстә: «Ма уә ферох уәд не ‘томыг зарәг! Байхъусут әм уарзәгой зәрдәйә әмәй, кәд уә дуг хуыздәр у, уәд ай самонут хъәләсүздәзгәй, әргомәй әғас дзыллағы раз. Самонут ай уәндөн әмәй сәрыстырај. Махәй, уә фыдаелты номәй, къәмдәстүг никәй раз стут әмәй нын нае кой куы әрәфтауат, уәд – сәрыстырај, чызгәйә нае, фәлтау нае нае хъәуы ахәм кой. Ныр әнус әмәй әрдәг хуыссәм әгомыгәй. Хъәцдзыстәм ма ноджыдәр, цалынмә аккагдәр кәстәртә нае фәзына, уәдмә.

Хъусут, фәстагәттә?

Уый уын нае фәстаг фәдзәхст әнусты сәрты!»

Фыссәджы дуг дәр уыдан дугәй бирәх хуыздәр нае уыд, фәләе сә у сәрыстыр, әмәй йын уый радта сә зарәг самоныны тых. Нал ын уыд дардәр аргъәвән: «Зәлыңц мә хъусты фыдаелты хъәләстә... Фыдаелты туг сиды. Фыдаелты әгомыг зарәг рәдувы зәрдә, пелтъ пелтъы фәдил фәлдәхы, аз азы уәләе, зарәджы рәнхъ зарәджы рәнхъыл. Әмәй йын нае кәрон ис, нае – райдайән».

Нафи йын райдайән дәр әмәй кәрон дәр скодта 1963-әм азы – ныфғыста йә фыщаг әмәй нырмә йә иууыл зынгәдәр роман «Фыдаелты туг». Рухс федта Цхинвалы 1965-әм азы. Уәдәй нырмә йә ахуыр кәнүңц нае рәзгә фәсивәд скъолаты, уәлдәр ахуыргәнәндәтты, фәләе йә ссарән нал ис. Ныр Хуыцау сарәзта Цәгат Ирыстоны паддзахадон рауагъداد «Ир»-ы – әрәджы йын рухс фененин кодтой ногәй.

Уацмысыл йә рәстәжды зәрдиагәй сәмбәлд ирон чинигкәсәг, стәй литературуон критикә. Скифирон уымән банисан кодта: «Ам нае дзырды сәр у, 1830 азы Чеселтгомы растадыл роман ныфғыссән кәй уыдис әмәй фыст кәй әрцидис, ууыл. Нафи стыр хәс райста йәхимә, стыр фарстатә алыг кәнүнмә бахаста йә ныфс». (Скифирон. Фидиуәг, 1966, № 6, 65 ф.).

«Стыр хәс уымән, әмәй 1830-әм азы Ирыстоны Цәгат амәй Хуссармә уыцы иу рәстәжды паддзахадон әфхәрән стәрты кәй әрцидисты, сәрыстыр адәмь ләджыхъәд сә къехты бын ныцъцъист кәнүн кәй уыдис сә нысан, уый нацийы историйы, йә удаегас буарыл бazzадис тугәрхәм хъәдгомәй, әмәй йын

хъуыд аивадон әгъдауәй әмбәлон аргъ скәнин. Фыссәг йә разы цы фарстатә әрәвәрдта – Чеселтгомы растадонты тох җәуыл цыдис, цәмән бazzадысты састы бынаты, паддзахы дурзәрдә инәләрттә, әлдәрттә «абырджытә» кәй хуыдтой, уыцы сәрибараурзаг хохәгтә сә цард, сә бонмә цы җәстәй кастысты, цы бәллицтә, цы хъуыдытә сын әвдәрзтой сә зәрдәтә, цы ныффәдзәхстый сә байзәддагән – ахәм уәрәх историон әмә психологиян панорамә сныв кәнин уыдис ам авторы сәйраг сәфәлдистадон хәс» (Уый дәр уым), фәлә XX әнусы 60-әм азты райдианы, стәй уый фәстә дәр дәсгай азты уыцы хъуыддаг әнцион нә уыдис. Цырдзаст цензурә әхсон дурыл дәр мысты фәд агуырдта.

Ныр дәр романмә уый тыххәй нә къаддәр кәнни литератүраиртасджыты цымыдис: «Истори рохуаты куы ныгәйтой, уәд Нафи бавдәлл әмә ныффыста «Фыдәлты туг» (1965). Уый уыд йә фыңцаг хъомысджын историон роман. Ам нывәфтыйдәй зыныңц 1830 азы ңаутә, нә фыдәлты хъазуатон тох фыдыбәстә әмә сәрибары сәраппонд. Автор сагъәс кәнни историон хъысмәтыл, иры иудзинадыл, бәрзонд сиси гуманизм әмә патриотизм, афтәмәй ңәрын әмә рәзын кәнни национ идеяе», – зәгъы ДЖЫККАЙТЫ ШАМИЛ (ДЖЫККАЙТЫ ШАМИЛ. Фидиуәг, 2000, № 1, 7 ф.).

Нафи хорз зоны, цы бон уыдис уырыссаг салдатыл, фыдәлты номәй уымән зәгъы: «Рухс куы кәнат уә кады фыдәлтән, уәд-иу ма ферох кәнүт, фәрсәй-фәрстәм цы салдәттимә ныгәд стәм, уыдон дәр. Знәгтау кәрәдзи ңағътам, уый раст у. Фәлә уый әргом тохы уыдис. Уый әнәбары тохы уыдис. Дард Уырысәй әрпәүәг салдәттә ницы агуырдтой махәй. Тыхәй сын ныуудын кодтой сә мәгүыр бинонты, сә фыдыуәзәг әмә сә әңгәгәлон бәстәм әртардтой, ңәрынәй-хәрынмә йә кой дәр кәмән никуы фехъуыстой, ахәм адәмы ңәгъдымә».

Фәлә уый кәд цыфәнды раст у, уәлдәр әй автор, «цырдзаст» цензорты җәстмә дзуры йәхи раст кәнныны тыххәй. Йә фыдәлты фәстаг фәдзәхст та бәлвyrдәй хъусы: «Хъусут, нә фәстагәттә?! Кәд искуы уә фыдәлты туг агурат, уәд ма ферох уәнт нә фыдгулы нәмттә. Уыдон хуыдтой әлдәрттә, инәләрттә әмә афицертә. Ма уә ферох уәнт не ‘нусон знәгтә: Ерыстай әмә Мацабел-әлдәрттә әмә се ‘мдзәхдонтә. Ма уә ферох уәнт паддзахы инәләрттә: Ялар, Цицанов, Тормасов, Паскевич,

Воронцов, Сталь, Рыныкъаф, Андроников, Абхадз әмәе иннәтә стырәй-чысылай. Ма уәе ферох уәнт, махән хъизәмәрттә чи ‘взарын кодта, наә хъәбулты нын Туркмә чи уәй кодта, наә хәдзәртты нын арт чи әндзәрста, наә мәгүры къабәр нын наә дзыхәй тыхәй чи скъәфта, уыдон. Уә зәрдыл сә дарут әмәе сын макуы ферох кәнүт утәппәт туткалд, утәппәт әфхәр!»

Фыссәг чеселтәгты номәй, стәй әмткәй наә рәстдзинадылмард фыдаелты номәй сидт, мыйяг, уәлдәфәй наә иста, фәләйәм падзахы әфсады сәрибар сәттәг әмәе күнәтгәнәг стәры тыххәй хъуыст историон әмәе фольклорон әрмәдҗыты әнәхәрд бәстәтәй. Уыдон ын наә ләвәрдтой әнцой. Уыдон ын уагътой хъару йе уәнгты. Уыдон әм сидтысты сәфәлдиста-дон тыхәвзарәнмә.

Фәләе фыссәджы әрмәст историон цымыдисон хабәрттә наә асайдтой сәе фәдыл, әрмәст факт – Рененкампфы стәр Чеселтгоммә әмәе ираетты удуәлдай тох сәе сәрибары сәрыл равдисыны хәс наә әрәвәрдта йә разы. Нафийи авнаәлд у ноджы уәрәхдәр. Чеселтгомы цәвиттонәй нын аевдисы Ирыстоны Хус-сар хайы адәмы цард, се ‘гъдәуттә, сәе ләджыхъәд, сәе цинтә әмәе сәе мәстытә.

Романы падзахы әфсады стәрән йә кой, йә хъәр наәма ис, фәләе уынәм, царды сой дурәй чи ләмары, уышы сәрибар адәм кәд хуыздәр цардмә тырның, уәддәр сабийә зәрондмә, сылгоймагәй наәлгоймагмә сәе сәрыйстыйрдзинадәй сәе бартә хъадамантыл баивыны бәстү алы уысм дәр цәттә кәй сты мәләтмә. Хәңгарзимә архайын сын әрмәст сәе ләджыхъәд равдисыны мадзал наәу, фәләе сәхи, сәе адәм, сәе Фыбылбәстә фыбылызәй хъаххъәныны сәйрагдәр ләджыхъәд дәр.

Автор хосгәрдәны размә хуыцаубоны фәсивәды куы ‘види-сы, кәддәр Сугъараты авд әффымәры цы бәзкүл мәсиг са-мадтой, уый раз куыд аәртимбыл сты әмәе фәзы кәрдәгыл куыд ратул-батул кәнның, куыд хъазының, зарының әмәе тыхәвзарән кәнның, уыдәттә кәсгайә чиныгкәсәджы әрфәнди сәе цурмә, семә хъазәнты ахъазынмә, уайәнты ауайынмә. Ноджы фыссәг куы аныв кодта әрдхәрәнү әрдз, уәд ныххъұс адәймаг: «Әгас дуне әрәмбәрзта аәгәрон арвы цъәх әмәе рәвдауы зәрдә, әфтауы әнәфсон циныл, тыхәвзарәнүл, амондагур сагъастыл, сайы ләджы зәрдә кәдәмдәр, фыруарzonәй дун-дуне хъәбы-сы ныттухынма».

Фәлә зәрдә амондагур сагъәстимә тыхәвзарәныл кәм фәхъуыды кәны, уым әңцойад нәй, әмә чиниңкүй райдайәнәй кәд хәст нырма дард у, автор наә кәд нырма йә хъайтарты цард әмә удты рисимә зонгә кәны, уәддәр сә фезмәлд, сә хъуыддәгтә, сә дзыихы дзырдәй адәймаг ахсы әрцәуинағ фыды цәлхъытә. Уәлдайдәр, сә мысинағ-экскурсты сә тохы хабәртәм куы фәңәуинц, уәд зәрдә фәзоны – уый хүмәтәджы нәу. Ноджы уыцы экскурсты ңаутә джиппүуагъдау абадынц XIX әнусы ирон адәймаджы цардуагыл.

Историон ңау, историон агъятыр рәестдзинад фыссәгән дәттынц аивадон уацмысы хъомыс, цы әмә йә куыд снывәнда, уый та йә хъуыдкәненад әмә дәсныйадыл дзурәг у. Дыууә афсымәры – Хъәрәсә әмә Хъараңдауы әхсән цы хәрамдзинад уыд; Ака, хәстән йә кой дәр куы нәма уыдис, уәд фәсивәды кардәй хәңцын цәмән ахуыр кодта; Хъуырман әмә Бегайы әхсән цы ныхас уыд, уымән Хъолайы зынг мәсүгәй дардәр истори дәр наәу әвдисән әмә фольклор дәр. Ис сын әрмәстдәр иу дирижер – фыссәг, әмә йә куыд фәәразынц йә логикон хъуыдкәненад әмә дәсныйад, историон рәестдзинадимә йә хъайтарты әмә әмткәй цард сбәтты афтә. Кәд уый бафты йә къухы, уәд ын фәндаг байгом вәййы раст идеяәмә.

Романы сәйраг хъайтартәй иу, Къәбысты Ака, афтә кәй зәгъы: «Тохы рәестәг у әмә дзы наә гәнән, әндәра ләт хъумә йә къухмә марән кард райсиц... Цы ис, әвәдза, кусәг ләгән гутоны къухтыл әмә цәвәдҗы хъәдил хәңцинәй аддҗындәр!.. Фәлә йә уадзәг ис?.. Карды фистон әмә топпы хъәдәй уәзәгәвәрд сты наә къухтә дәр, наә зәрдәтә дәр... Әмә иугәр афтә у, уәд та наә ләппутә хъумә арахсой карды фистоныл хәңцын дәр, топпы кәсәнәй кәсүн дәр... Науәд әлдарәй, паддзахәй, хәрәгәй – иууылдәр не ‘ккөй сбадзысты», уыдәттә, стәй уацмысы райдайәнүү уды нуәрттә әмә скъуыдтә кәнинц, уыцы «Әгомыг зарәг», Темплайы әнамонд уарзт әмә бирә әндәр ахәмтә – нывәфтыд уацмыс рәсүгъдәнән детальтә, афыстытә, ңаутә стәм хатт дәттынц истори дәр, фольклор дәр, мысинағтә дәр. Уыдәттә автор хъумә ахса йә зәрдәйи цавдәй, йә хъуыдкәй фестъәлфтәй.

Нафийән уыцы хъуыддаг Хуыщауәй ләвәрд у. Әмә йә уды сәрибарыл йә сәр нывондән чи хәссы, худинаджы бәстү кады мәләт чи әвзары, уыцы адәмь хъуыддәгтә: сә күист әмә сә

цард, сә хәлардзинад әмә сә тохәй рухс кәнүү чинигкәсәджы зәрдә. Сә удыхъәд – сә тых әмә сә ләдҗыхъәд, сә рухс сәнттә әмә сә уарзт, әлхынцъытә къуыбылойау, хәлынц, әмә аргом кәнүү сә миддуне.

Уымән хъәуы ирд курдиат, фыссәджы фәлтәрдзинад, әмә сә наә фыссәг у әххәст. Уыдан фәрцы бацис йә бон, Уәрәсесимә байуу фәстә ирон фәллойгәнәт адәм сәхищән цы стыр ныфсытә әвәрдтой, зөгъгә, ныр әлдәрттә, сә хәддзу абырдҗыты әфхәрдәй фервәздзысты, фәлә уымә ноджы хәдхәәцәг паддзахы әфхәрд дәр куыд бафтыд, уый аивадон хуызы равдисын. Автор әй йә дзәннетыбадинаң хъайтарты хъәләсәй афтә нымайы: «Бәргә рәсугъұ фәндтә фәкодтам әнцой әмә фидар фәтк әнхъәлцау, әлдәртты әдзух схуыстәй фервәзын әнхъәлцау. Фәлә хәрзәбонәй фыдбылыз фәраздәр. Әлдар цы уыд, уымәй бazzади. Йемә бамбал сты сауджын әмә паддзахы инәлар. Сә иу цагъары хъадамантә хаста йә къухы, иннә – дины чиниг, – хъадамантыл разыйы хос, – хуыщауы амында, дам, у ахәм фәтк, әртүркаг – салдаты арц әмә сармадзаны цәхәрәй коммәгәс кодта сәрибар адәмы».

Маңабелтимә сын аәртә дәр сә сәрибардзинад исынц, хъумә сәм иу зәрдә дариккой, фәлә авторы логикон хъуыды зоны, сә сәрибардзинадәй сә әмхуызон кәй наә кәнүнц әнәхай: чи – стигъгәйә, чи – ахсәйә, чи – хъуыды әрдүзгәйә, чи – маргәйә, уый тыххәй сәм наә иухуызон зәрдә дарән. Хъумә фылдағ фыдах, туг чи калы, ууыл әмбәла. Фәлә уый – «арц әмә сармадзаны цәхәрәй» коммәгәсгәнәт салдатән мәләтты хъәләсмә йәхі дәр арцы фындаш ссонынц.

Топпы кәсәнәй фыццаджы-фыццаг уый хъәуы ахсын. Әхсәг куы фәмыр уа, уәд йә ардауәт әнциондәрәй әфты къухы. Фәлә адәмы фылдах салдаттәм саразын, адәмы трагедимә уәләнгәйтты әркәсәетау уайд. Цауты ахәм цыд авторән наә ләвәрдта къух. Роман цы дуджы арцыд фыст, уый наә аныхъуыртгаид ахәм әнәууылд комдзаг. Мәнмә гәсгә, авторы Аләдҗы (Олег Орлов) фәлгонц мәгуыр адәмы хәлардзинад равдисынай, хуымәтәджы салдаты хәстү арт ссудзынәй кәйничи фәрсү, әмә йәм дзы стыр азым кәй наә хауы, уый нывәфтыдәй равдисынән тынгдәр хъуыдис: уый уурысы ‘фсады хъуләттә хуыздәр зоны әмә не ‘хсы салдатты, мары армәст афицерты.

Бауырниаг нәу? Чи зоны. Скифиронмә дәр афтә фәкаст: «Хъолайы мәссыджы Бегаитә дыууә мин әфсады ныхмә куы схәңгидысты, уәд Аләг тәлтәг митә кәнә. Цалдәр афицеры амардта, салдәттәм та йә къух дәр нә фәтасыди.

Уымәй уәлдай ма Аләг әғәр әнәмет у: сармадзантәй кәй ахсынц мәссыг, йә бын ын кәй къахынц, уый ницәмә дары, «дуракәй» худы инәларыл. Афтәмәй ын йәхи дәр сармадзаны нәемиг әрбасауҳәдзар кодта – комкоммә мәссыджы хъавәнмә цыд чи фәци, уый». (*Скифирон. Фидиуәт, 1966, №6, 66 ф.*).

Уыйфәстә Скифироны хъуыды фәцис фәэмджытә, әмә Аләджы фәлгонцмә ноджы әркәсдзыстәм фәстәдәр, фәлә мә ам зәгъын фәнды, ацы хъайтары фәрцы авторы бол кәй басис, ирон әмә уырыссаг фәллойгәнәг адәмыл әлдәрттә әмә паддзахы къухәй иу бол кәй ис әмә әңгәг уырыссаг адәм Олег Орловы хуызән хүымәтәг, хәларзәрдә кәй сты, исказ сәфтмә кәй нае бәллынц, тыхст ләджы әңцой баләууынмә цыфәнды фыдräстәджы дәр, се сәфт уымәй куы уа, уәддәр цәттәе кәй сты, уый равдисын.

Истори зәгъы: «Свой карательный поход против южных осетин генерал Ренненкампф начал с селения Джава. Отсюда войска двинулись в Чесельское ущелье, жители которого отвергли требования покориться. Каратели сожгли селения чесельцев и преследовали отступающее население вплоть до Зикарского перевала. Оставшиеся в ущелье покорились за исключением фамилии Кабисовых и Кочиевых. Последние во главе с Бега Кочиевым укрепились в родовой башне. Все попытки Ренненкампфа, имевшего под рукой 1500 солдат, разрушить башню горным орудием или взять приступом не увенчались успехом. Тогда он приказал поджечь башню, обложив ее сухими дровами. Огонь достиг верхней постройки и охватил ее деревянные части, после чего пламя проникло во внутрь. Некоторые из осажденных, в том числе и Б. Кочиев, выпрыгнули из пылающей башни и вступили в бой с войсками. Девять из них героически погибли. Десятым был Бега, которому удалось скрыться, но вскоре он был схвачен и казнен. Остальные храбрецы сгорели в пылающей башне». (*История южных осетин. Цхинвал, 1990, 82 – 84 фф.*). Әдәппәт үйдисты әртын.

Фәлә истори цыбыртәй цы зәгъы, уый романы уынәм алышвэрсонәй. Хъайтартәй алкәй зәрдәйы дәр, алкәй хъысмәтү

дәр уыцы түгкалән бонтә, згә сыйнз телау, цәуынц хъыр-рыстгәнгә, хәрхәргәнгә, әмә нә уый семә мары удхарәй.

Стәй автор әрмәст историон цаутә хал кәнныныл нә ныл-лаууыд. Аивадон литературајән куыд әмбәлү, – уадз историон уацмыс дәр уәд, – афтә дзы цъус нәй әримысәттаг цаутә – авторы фантази. Уыцы әримысәттаг цаутә әмә хъайтарты характеристы бәрәгәй зыны, автор ирон адәмь уәды трагикон историйән абоны җаңғасәй куыд аргъ кәнү, уый.

Уыцы хъуыддагән Ардасенты Хадзыбатыр рәстәгыл саргъ кодта, әмә загъта: «... историон адәймәгты әмрәнхъ фыссәг паракатәй әвдисы әндәр адәймәгты фәлгонцтә, царды әңгәт нывтә. Историон цаутә әримысгә цаутимә сты әнгом баст әмә уымәй раст кәнү Нафи. Әрмәст историон цаутә куы райстаид, уәд йәхәдәт ўе сәфәлдистадон авналәнтә скъуындәт кодтаид, йә къухтә бабастайд». (*Ардасенты Хадзыбатыр Әхсар әмә тугвәндәгтүл. Мах дуг, 1966, №4, 85 ф.*)

Историон цаутә куыд уыдышты, афтә сә әвдисын истори фыссын у. Аивадән та йә ном йә уәлә ис. Истори әңгәт аивадонәй равдисынән әримысәттаг цаутә әнәмәнгхъәүәт сты.

Әңгәт, критикә иууыл сә фарс нәү. Зәгъәм, Скифирон бынтон әндәр хъуыдыйыл ләуд уыдис. Къулойы Мацабел Бардзим Туркмә куы ныууәй кодта, стәй уырдыгәй кәй ралыгъд, уый йәм уәлдай фәкаст: «Йә хабәрттә реалонәй романтикон тынгәр сты. Фәлә йә аипп уый мидәт нәй, әниу, уый дәр ләмбынәг ахъуыдыйаг у. Йә романтикон истори зәрдым әрләүүүн кәнү Дзамболаты истори (Къостайы поэмә «Фатимә»).

Кәд ацы хабар Къулойыл әви әндәр искауыл әңгәгәй әрцид, уәддәр дзы роман ницы әмбулы. Эпизод архайдән ницы бәлвырд әххүүс кәнү, әндәра романтикон ситуаци әмә уәләнгәй әнгәсдзинад ницы баҳыгдартаиккой» (*Скифирон. Фидиуәт, 1966, №6, 69 ф.*).

Ау, Мацабелты ахаст, сә къухмә-иу чи бафтыд, уыцы адәммә цахәм уыд, ууыл дзурәг нәү? Ирон адәм сә сәрибарыл афтә удуәлдайә җәмән хәңгәйдисты, искай дәлбар уәвүйни бәстү сә уdtә мәләтүл җәй тыххәй хъардтой, ууыл дзурәг нәү?

Критикмә уәлдай фәкаст Иуанейы фәлгонц дәр: «Әгъуызаты Иуанейы фәлгонц та әгәр фәрсаг, әгәр схематикон у. Күүвд скодтой, сә мәгүүры хъәстүтә йын фәкодтой, әмә уый дәр зондджын ныхәстыл схәңди.

Кәд әңгәм историон факт уыд ацы хабар, уәddәр әм романы мидәг фаг аивадон тых нәй, уацмысы архайдмә ничердыгәй хәєцә кәнен. Уацмысы кәрон ма ахст адәм гуырдзиаг сауджыны кәй афәрсынц, Иуане та цы фәци, әмәс сын уый күү зәгъы, халерәй амард, уәд уыцы сценәйән дәр ницы аивадон тых ис», – фидарәй зәгъы йә хүүккүү, ома, «ахәм иуәтгай эпизодтә әнәмәнг ахсәдинаг уыдисты».

Йә аивадон тыхыл күү дзурәм, уәд автор хәесджын у, йә уацмысы кәрөнмә, карк йә цынчыты күүдәртүмбыл кәнен, афтәй йә хъайтарты артымбыл кәнен. Зондджын ныхәстүл кәй схәңүди, уым та диссагәй дәр ницы ис – зондджын ләг зондджын ныхәстә фәкәнен. Иуане дәр нәм әнусты сәртү зондджын ләгәй цәуы, әмә әдүлү ныхәстә, уәдә, цәмән хъуамә кодтаид?

Уацмысы архайдән комкоммә кәй дзуапп кәнен, уымән әвдисән «Әгомыг зарәг»: «Сә иу цагъары хъадамантә хаста йә къухы, иннае – дины чиныг, хъадамантыл разыйы хос, хуыцауы амынд, дам, у ахәм фәтк...»

Раст, дины чиныг чи хаста йә къухы, цәмәй адәм паддзах әмә үәдәртән коммәгәс уыдаиккой, уый фәтк у, зәгъгә, уыданаәй уыд Иуане дәр, кәд үе уәнгти ирон туг хъазыдис, уәддәр.

Ацы фәлгонцмә Бестауты Гиуәрги әндәрәрдыгәй бакаст: «Нә фынцаг фыссәгән къам нә бazzад. Йә дард фәдон Джусойты Нафи роман «Фыдаелты тут»-ы бацархайдта Иры фарны фидиуәг зилгәйәй йын йә фәлгонц сныв кәнныны: «...рахсәг ләг, тәнәг арәэст. Цыбырных уәлдзарм худ йә къухы хаста әмә үйн уддзәф змәлын кодта йә тәнәг уырынгтә-уырынгтә сәрхил. Цыбырәльвид, урсхәңцә мыдгүүзы зачъетә аив фидытой мәлләг, фәлурс цәстомыл. Фәтән ныхы бын аив әрфгүүты астәу арф дзыхъхъ, уыгардау, зындис әмраст тәнбазыр фындызы сәрмә. Сай, фәлладхуыз цәститә чысыл әнттыснәг зындисты, фәлә цәрдәг, райгә каст кодтой».

Кәм нә баләууыд Иуане – Чеселты номхәссән мәстүүты цур, зәгъай, әмә Ручты фәринккарст цъәх айнәджыты бын, Арагвиий комы, зәгъай, әмә Нары, үе Зәрәмәджы, Захъай, Нузалы!

Йә автобиографийы йәхәдәг күүд фыссы, афтәмәй цалдәр хатты фистәгәй ахызт Хүссарәй Цәгатмә Кавказы хәхтыл, уыцы нымәцы – Зикъарайыл дәр», – дзырдта цингәнгә Бестау,

әмәе йын Нафийы саразгә фәлгонц – Иуанейы фәлгонц үә зәрдәмә тагъта рухс. (*Бестауты Гиуәрги. Уацмыстә 3 т. Т. 3. Дзәуджыхъәу, 2004, 308 ф.*). Уымән әмәе, нымад дзырдтә, бәрәң хъуыдыйәдтәй федта нә рухстаяуәджы фәлгонц Нафийы цәстәнгасәй.

Скифирон Къулой әмәе Иуанейы фәлгонц әвдисәг эпизодтәй зәгъты, ома, әнәмәнг әхсәдинаг уыдысты кәнә та сә хуыздәр әфтауын хъуыд архайдыл: «ома, композицийы рәэтыл. Афтәмәй уацмысмә бәстон куы аәркәсәм, уәд дзы бәрәг, әнәаскъуыйгә сюжетон хахх нә цәуы».

Үйд тыххәй, Нафийы прозайы истори әмәе нырыккондзинад фәлгъяугәйә, Гуәздәрты Азә зәгъты: «В произведении нет сквозного сюжета, вокруг которого бы сплелись все события. Но происходит здесь одна идеальная линия – тяжелая судьба народа и его борьба за свободу и человеческое достоинство. И эта идея объединяет отдельные эпизоды романа». (*Газдарова А. Х. История и современность в художественной интерпретации Нафи Джусойты. Дзәуджыхъәу, 2002, 32 ф.*).

Стәй әәрмәст идеяе нә – хъайтартән Хуыцау цы иумәйаг хъысмат схай кодта, уый дәр. Әмә сә кәд авторы аудыд әмә цырд цәстәнгасы фәрцы дыууә әнгәс адәймаджы нәй, уәддәр сә әddag бакаст әмәе мидунейә иу кәны фәйнә ахсджиаг ми-ниуәджы: уындәй, романы хъайтартәй алчи дәр у хохы фарсәй карсты хуызән; мидунейә – сә сәрибары сәрвәлтау иуылдәр цәттәе сты сә сәртә нывондән әрхәссынма. «Кәнә – сәрибар, кәнә – мәләт!» – сә царды уышы нысан уацмысән үә сәрәй үә кәронмә у алхуыты әнгәс, әмә чиныгкәсәджы сайы үә фәдил – цы уыдзәениң дардәр?

Дардәр та вәййы, уавәр әмәе хъайтары хуыздәр цәмәй бazonәм, удуәлдай адәмы фылдәр цәй тыххәй бауарзәм, ахәм әнәнхъәләдҗы ләгәвзарән эпизод кәнә та әнаехъән стыр цау дәр. Әмә уыдан чиныгкәсәджы цыбәл кәнынц, сә удыхъәды тыххәй сә зәрдәтыл цы хъайтартә сәмбәлйиң, уыдан хъысмат кәронмә әмә әххәстәй, алыварсонәй фенынма.

Романы ахәм хъайтартә бирәе сты – Ака, Бега, Солтан, Хъәндил, Бабе, Хъуырман, Къулой, Темла, Аләт әмәе иннәтә. Алчи дәр сә фидарәй зоны, «намысы ләг у! Йә намыс куы фесафа, уәд үә цард әгады мәләтәй фыддәр у!» Әгады мәләтүл та суанг әгад адәймаг дәр никуы уыдис разы. Ака

әмә Бегайы хуызэттә та!.. Нә Иры дзыхъхъы ләгтә худты нымәңдәй нымайгә никүү уыдысты, худ нәм йә дарәгәй зынаргъдәр уымән никүү уыд. Уый нымад у автормә.

Цъус сәм әркәсәм бәлвиրдәр.

Нафимә фәлгонцтә аразгәйә иу миниуәг ис – әрхаудта йәм хъайтары кой, уәд ын йә уды характерондәр миниуджытә уайтагъд дә разы афтә авәрдзәнис, әмә дә нал ферох уыдзән: «Дзәңци – рәхснәг, дәргъәлвәст ләппу, адәм әй иууыл «бынылзад» хуыдтой. Зыбыты иунәг. Йә фың сәәдз азы размә кәмдәр хәсты фәмард. Йә фәстә бирә нал аңард йә мад дәр әмә ләппу хъомыл кодта йе ‘рвадәлтәм, Ака әмә Созыры хәдзары.

Хъырым – асәй ныллаңдәр, фәлә уәхсқджын, фәтәнтәарәзт. Фәззыгон арсы хуызән – тызмәт әмә тыхджын».

Романы сәйраг хъайтар (әңдәг, сәйраг хъайтар чи сси әмә цәмән, ууыл ма фәстәдәр әрдзурдзыстәм) Акайы фәлгонц дәр уайтагъд ахәм бәрц, фәлә нысаныл әмбәлгә дзырдтәй афыста: «Ака тызмәт ләг уыд, сывәлләттәй йә номәй дәр никүү никәмә сәзүрдта, рәвдауынәй нәмынмә тагъдәр уыд...» Стәй ноджы чысыл фәстәдәр: «Бәрzonд, уәхсқджын, уәнтә фәстәмә ратыппыртә сты, даргъ цәнгтә иудзәвгар уәгъдәппәрстәй аzzадысты, цыма сә дзәккоры сәрыйас армытъәпәнтә әривәстөй. Тымбыләлвыд урс зачье цыдәр әнкъард әмә тызмәгхүиз ләвәрдта цәсгомән. Цыбыр, әмраст фынды әмә фәтән уадултә, стыр къуырфәвәрд сау цәститтә, бәрzonд, фәтән ных ноджы тызмәгдәр кодтой Акайы цәстәнгас. Ныхыл әрфгуыты хәдсәрмә, хосдзауы әнгом уистау, кәрәдзи әрсырдтой әнгүйлдзы стәвдән уырынгтә. Әрфгуыты цыргытә сын сә астәу фәрсәлхъыывд акодтой әмә йә гәзәмә әрәвләстөй фынды сәрмә...». Стәй дардәр. – «Акайы тызмәт әмә әдзынәг кастәй йә зәрдә ныккәрзыдта. Дә фыдгу фод ацы урсбоцъо ләджы раз хылы рәстәджы, ноджы йе ‘рдхәрәнү әхсаргард йә къухы әлвәстәй куы уа, уәд! – февзәрд Дзәрәхы сәрү».

Нә цәст ма чысыл ахәссәм нәртон хъайтартыл. Ахъуыды ма сын кәнәм сә харақтертыл. Батрадзы уды цәуылнә ис хин әмә кәлән? Уый цәуылнә зилү йе знаектыл сайдәй? Уымән әмә йә ис ныифс йә хъаруйә.

Нарты каджыты Батрадз әмә Уырызмәт иумә цы бынат ахсынц, «Фыңдәлты тут»-ы уыцы бынат иунәтгәй Чеселтгомы

уәды әрханды Акамә. Үйд историйы дәр афтә уыдис. Суанг фәсивәды хәстон дәсныйадыл ахуыр кәнүн дәр йәхимә хауд. Афтәмәй үйн романы Бега әмсәрәй кәй агәпп кодта, автор әм әгәр хъулон зәрдә кәй дары, үйд тыххәй үйл историйә уәлдәр кәй схәңүд, үйд литературәиртасджытән бынтон бәлвирд наэ.

Скифирон комкоммә загъта: «Ака әмә Бегайә чи сәйрагдәр уыди, үйд историон документтәм гәсгә бәрәг у. Сәйраг «змәнтәг», разамонәт Ака уыдис. Уацмысы та Бега дәр ье ‘мсәр ләг у, иуәй-иу цауты ма Акайә фәахсджиагдәр вәййы».

Иннатә дәр сты уыцы хъуыдыйл хәст. Фәлә дзы диссагәй ницы ис. Чеселтгомы хәст историйы сәйрагдәр баззад, Уырысы әнәнымәң әфсадән, Хъолайы мәссыләмә цы 30 удуәлдай хәстоны бахытысты, уыдан басәттынән, дзәвгар рәстәджы йә бон кәй ницы уыдис, уымәй. Уыцы удуәлдай хәстонты раздог та уыд Бега. Уыйбәрц әфсады әрхъулайы йәхицән карды фынdziәй кәй афәд кодта, кәй сә алыгъд, үйд йәхәдәг кәуылты хъәбатырдзинад у!

Фыссәг Бегайы фәлгонц, йә бирә хъайтартау, әвиппайды кәй нә аныв кодта, үйд дәр бирә цәмәйдәрты цәуы әмбәрст – Ака үйн аргъ кәнү: «А Бега, әнхъәлдән, фәрәестмә, әвзәрај йәм мә зәрдә нәма фехсайдта», – уәд үйд цыдәр у. Ноджы: «Бирә уарзта Ака йә хәрәфырты. Хъарадзауы әмгары уарзондзинад дәр ын үйд айста әмә йәхі ләппутәй дәр аддожындәр уыд йә зәрдәйән». Уәдә ма йә әндәр цәмән хъәуы ныв кәнүн?!

Тибы йә, хор хәссынмә куы уыд әмә йә хәст куы әрәййәфта, уәд йә хәдзармә цәуынмә наэ фәци, фәлә «нылләууыд әмә, хәстон адәмәй әфсады размә фыццаг чи рацыд, уыдонимә байу».

Акайы номхәссәни стыр кард әнәхъән комбәсты уымәй дардәр никәй бол уыд сласын: «Бега чысыл ахуыды кодта, стәй карды кәрддәзәмъыл дзыхы цур фәхәңүд галиу къухәй, рахизәй фистоныл әмә әвиппайды йәхі фесхъәл кодта. Къухтә фәйнәрдәм фәңүдисты әмә кард, әхситгәнгә, сгәпп ласта кәрддәзәмәй, цырагъы рухсмә фергүйтвата әмә ауыгъдәй аззад Бегайы фидар къухы».

Фәлә уыцы тыххәжын, хъәбатыр, ныфсджын удыхъәд ноджы дардылдәр уыдис. Тибәй әмәхсәвәдҗы фәстәмә куы раздәхт әд хоры уәргүтә әмә, кәй ныхмә хәңүд, уыцы уырыссаг әфсады

цәф хәестоныл куы сәмбәелд, уәд маст исыныл нә ныххәцыд, фәлә ма йын тәригъәд дәр кәны: «Уәд әй Бега систа йә къухтыл әмәй йә бәхы цурмә әрхаста. «Ай цәй салдат у, сывәллоны уәз дзы куы нә ис», – ахъуыды кодта Бега...» Кәнәе: «...Салдаты сывәллонау сәргъом кодта әмәй йә схаста уәргъты цурмә».

Йә тых әмәй йә зәрдә, йә бәллиц әмәй йә хъысмет иу не сты. Карды фистоныл хәңгәйә, кәй не ссардта йә адзал, уый йә уды трагедийыл дзурәг у. Уәддәр чиныгкәсәджы зәрдәйы баззайы сыгъдәгүд, аудаг хәдзардарәг, адәмы уарzon ләгәй.

Æвәццәгән әй автор уый тыххәй идеализаци кәны. Историмә гәсгә Хъолайы мәсигмә бахизынц 30 хәестоны, әмәй автор уыцы хъуыддаг тынг хорз зыдта, фәлә сә уый, хъәбатырдәрәй сә равдисыны тыххәй хоны әхсәз.

Судзгә мәсиггәй дәр Бегайы иунәгәй уымән рахизын кәны. Æцәгәй та судзгә мәсиггәй сәхи бәндәнтыл раугағтой 10 хәестоны әмәй кәрдтәй әрмхәсты баңыдысты салдәттимә, Ҷәмәй сәрибармә сәхицән айгәрстаиккой фәндаг. Бегайә дардәр иннәты систой әрпүтүл фындастыл, фәлә уымән дәр дард алидзын нә бантыст... царды. Йә уды фәндон ын сәххәст кодта әрмәст Нафи. Иннә хъайтартәй йә автор, историйы куыд у, уымәй дардәр алидзын кодта.

Фәлә уый истори зыгъуыммә кәнын нәу. Фыссәг историон факттар нә, фәлә цард әвдисы. Әмә нә ивгъуыды уыцы дуджы цард Чеселтгомы трагедийә бәстон ныв кәны Нафи. Бәстон әмәй алыварсонәй.

Уыцы зын хәс сәххәст кәныны йә фарсмә ләууынц фылдәр йәхі сфаәлдисгә алыхуызон хъайтартә. Суанг дзы нә ферох, Нарты каддҗыты йә аивадәй чи рәсүгъәд кәны, уыцы Аңамәзаяу, Чеселтән сәхи зарәттәнәг раттын. Уый у цардбәллон, хъәлдәг, зараг ләппу Хъәндил. Романы иннә хъайтартәй никәиммә хәццә кәны йә удыконд.

Фәлә, амондай стырдәр амонд куыд ис, афтә әнамонддизи-надәй стырдәр әнамонддзинад вәййы. Хъәндилән кәд әмткәй йә цард йәхі фәндиаг нәу, уәддәр ыл әрпүд иууыл стырдәр фыд – исынц ын йә сәрибар. Хуыцауысконд адәймаджы бахъуыд йә уадынц әмәй йә фәндыры бәсты хәңгәрзтә райсыны сәр. Йә цыбыр цард зарәгән чи нывонд кодта, уый бахъуыдис тут ныккалын, марын.

Җәмәй адәймаг уымә әрпәуя, уый тыххәй йә уды бирә

алыхуызон хъуыдытæ фæрассæнд-бассæнд кæнынц сæ кæрæдзи.
Æмæ сæ цух нæу Хъæндил.

Сæ равдисынæн авторы фæхъæуы йæ хъайтары удмæ арф ныккæсын, йæхи уды психологи дзы нывæрын. Æмæ уый баци Нафийы бон. Хъæндил рауад арф психологон фæлгонц.

Фыссæджы прототиптæ агураæт дардмæ цæуын нæ хъуыдис. Æнæуадындз, æнæфæндыр цард цардыл чи нæ нымадта, стæй, гъæйтт куы фæцыд Фыдыбæстæйы сæрыл, уæд йæ раттæг адæмы сæрвæлтау хæцæнгарз чи райста, йæ уд сын нывондæн чи хаста æмæ æрхаста, ахæм цæвиттонтæ йын цъус нæ уыдис. Фыдæлтæй нын баззад – зарæт нæм йæ зæрдæйы фæндиаг никуы айтыгъта йæ тæхæн базыртæ. Поэтæн йæхи загъдау:

Сагъæс... Уды фæдисон.

Сау тырысайау, ризы.

Зарæт... Дуджы нымд хъæлæс.

Карддæф зæрдæйай,

уды...

Зарæт, цы кæныс?

Иу уысм,

мæрддзыгойау,

тъизыс,

Иннæ уысм,

саудар актерау,

æнæбары худыс?

– Æз, ирон зарæт,

нæ хастон мæ сæрмæ,

нæ хæссын,

Рагон хъæдгомау,

мæ зæрдæ

искæй раз къахон.

Гъе, фæлæ

цæсты бын,

бомбæйы схъисау –

цæссыг...

Айнæджы тигъяу,

ныхъуырæн кæмæн нæй,

ахæм.¹

¹ Джусойты Нафи. Изæры рухс. Цхинвал, 1987, 306 ф.

«Цәстү бын, бомбәйы схъисау – цәссыг...» – уйй ирон зарәт аәмә зарәтгәнәджы хысметтү. Афтә райдыцта йә амонд Къостайы Хъуыбадыйән дәр. Уәдә дзы куыд аивәрзтаид Хъәндил?

Йә удыконд ын бар нә дәтты хәңгәнгарз райсынән. Нә йә фәнды түг ныккалын, фәләй йә фәндәттәй йәхи бар не сты. Скифироны загъдау: «Поэт тохбәллон, тугмондаг никуы вәййы, фәләе сәрбахъуды заман йә фәстаг ләвар ракәни цард аәмә дунейән – йә уды цард сын уайтагъд сә сәрвәлтау нывондән аәрхәссы» (*Скифирон. Фидиуәт, 1966, № 6.*).

Нә аив литератураһы бирә сты ахәм поэттә – Токаты Алихан, Калоты Хазби, Коңысаты Мухарбет... Әрмәст Фыдыбәстәйы хәстү нә Райтуырән бәстәйи тыххәй сә сәрттә нывондән аәрхастой 60 әвзонг ирон фыссәгәй фылдәрәй. Кәйдәртү сә Нафи зыдта ләгәй-ләгмә. Йе скъолайон хәләрттә уыдисты. Сә фыццаг поэтикон фәлварәнтә мыхурыәй дәр нә федтой.

Дзырд дәр ыл нәй, Нафийи фәндыд әви нә, уәddәр, аивады кусәгмә, уымәй йә зынгхуыст әмсисонтәм йә уарзт ахызт Хъәндилмә. Йә фәлгонц ахәм психологиян, поэтикон, руҳс уымән рауад. Расть цыма цырагъяу судзгә кәны.

Нафи кәд йә хъайтарты фәлгонцтә бәрц дзырдтәй әвәры чиныгәсәдҗы раз, уәddәр уыцы фәлгонцтә фәрәзынц кәронмә удыхъәдәй уа, психологиян әгъдауәй. Афтә у Хъәндилы фәлгонц дәр. Аив дзырдмә куыд арәхсы, уйй иуыл хуыздәр разыны, ахәстү зарәт куы ныккәнынц, уәд. Автор хорз зоны, зарәгән мәлән нәй, уымән зәгъы: «Абоны хуызән никуы зарыд Хъәндил йә цәрәнбонты. Зарәт тахт, адәмь зәрдәтүл йә базыртә хоста аәмә стәй пәррәст – Къуармә, Къуарәй – Леуахимә, Пацъайы райдайәнмә, хәхтәм, нәхимә!»

Нафи йә уды уарзт сылгоймәгты фәлгонцтәй иуыл фылдәр нывәрдта Темлайы зәрдәйи. Әддаг бакастәй бирә цәмәйдәртү у типон ирон сылгоймаг: «Саулагъз, уадулджын, стыр тар цәстүтә бәзджын къәләс әрфгуыты бынай цәуылдәр цин кәнынц. Фынды базыртә тәнәг, цыма сә хур иннәрдәм хизы, фестъәлф-фестъәлф кәнынц. Бәзджын, гәзәмә фәлдәхт билтә цыма чысыл барәссыдисты. Куы фергом кәнынц, куы та амбәрзынц, нартхоры нәмгуытаяу, аәмхуызон фидар дәндәгтә»; фәләе удыхъәдәй әңгәг ирон сылгоймаджы эталон кәй у, ууыл

дызәрдиг кәнүн нә хъәуы. Уйын йә уарзт йә зәрдәйы күйд амары, суанг Солтан әмә Уардисән әхсәны адәймаг күйд нылләуы, йә уды рисән күйд быхсы, уйын диссаг у: «Әгомыгәй судз дәхимидағ. Ноджы йын хатәг нылләуу. Дәхи къухәй дә фәндәгтә ‘хән».

Сәр куы бахъуыд, уәд нә бамбәхст әргом хәстәй, хәәңгарз райсынәй дәр.

Фыссәг иуухуызон арәхсы әвәрцәг әмә әппәрцәг фәлгонцә аразынмә. Әппәрцәг фәлгонцты комкоммә не ‘ппары чиныгкасәджы әасты, фәләе йын йе уәнгты әвәрд, йә әастәнгас, йә хъәләсү уагәй әнәфәхатгә нә фәуыздынә – сә конды аууон алыхатт дәр әмбәхст вәййынц цыдәр кәләнтә..

Калманы, хин әмә әдзәсгом, калмау сусәгәй чи хәңци, ахәм адәймаджы мәнә күйд аныв кодта: «Калманыл артиссәдз азәй фылдәр әауы, Акайы уәләйә фәбады фынгыл, фәләе дзы иу урс дәр нәма ис. Хәбүздзыхъын әастомыл – тәнәг зачъетә, тәнәг фындың стәмхъуын рихиты астәу, цуркай, әруад әмә былты сәрмә фәгүйбыр. Рихиты астәу әнгүйләзбәрц коса архаста, раст сәрдигон хүйскъ адагау. Иу әхсгә каст фәкодта чысыл цъәх әастытәй Хъырыммә...». Стәй разынынц, уыдатты – йә конды аууон цы әлгъяг зәрдә әмә ңас марг әмбәхст сты, йе слыгәниаг әвзаджы тыххәй күйд ныккалы әфсымәр әфсымәр туғ.

Романы хъайтартәй критиктән иууыл стырдәр ныхас рәсайдта уырыссаг салдат Аләджы (Олег Орловы) фәлгонц. Алкәмә дәр диссаг фәкәсү, домбай Бега Тибы кәй ныхмә хәңцид, уыңци әәф, әрдәгмард хәестоны стыр фыдәбәттимә күйд архаста сәхимә, күяннәй йын аскъуытда йә уд? Ноджы йә куы сәзәбәх кодта, уәд әй ауагъта йәхииуәттәм... Әмә сәм Аләг фәзынд сә зын рәстәджы. Семә тох кәнүн, цы әфсадимә сәм фәзындис, уыдан ныхмә. Йә сәр нывондән архәссы Чеселтгомы сәрибарыл.

Скифирон әм абоны Паддзахадон әдасдзинады комитеты әастәй дәр ақаст: «Аләг фәстәмә Уырысы әфсадмә кәй аздәхтис әмә әфхәрд кәй нә байяфта, уйын бауырнән у. Цы сын загътаид: «Фәңәф дән әмә мә ирәттә сәзәбәх кодтой?» Күяннә стәй, уайтагъд бауырныңтаид йә хицәуттүү! Дзырдхәссаң, фәдисмудәг дәр ма йә фенхъәлтаиккой... Әппүнфәстагмә йе ‘фсадәй кәй ралыгъди әмә Хъолайы

мәсүджен Бегаитимә кәй баңыди, уйй ахсджиаг, фәлә психологиян арғыстхуаг хабар у. Кәнә Бегаитәй күндүничи архъууды кодта: «Фыбылызай цына ис... Чи зоны наем ацы уырысаджы фәдисмудағ әрбарвыстой...» (Скифирон. Фидиуэт, 1966, №6, 69 ф.).

Цыбырдзырдағый, Бегайы тағыд азымгәнджытә фәуыздәнис – Аләгмәе қауылна баджигул кодтой, уәд та йәм раци кәнә мобилон телефон уыдис аәмә сын се ‘фсәддон сусәгдзинәдтә сәхиуәттәм уымәй ләвәрдә?

Аләджы фәлгонцы бынтон аәнәбауырнинағай ницы ис. Ахәм цаутә кәд Кавказы хәстити иу аәмә дыууә хатты не ‘рцыд, уәддәр нә ацы фәлгонц бирәтән кәмдәрты тыхарәзты ад фәкәнү. Уымән аәмә йә фәбарәм нәхи удыхъәдәй. Афтәмәй та Аләг у аәнәхин, сыйғағзәрдә типон уырыссаг. Аразы, раст аәм күндү кәсү, афтә. Стәй цымә аәрмәст ирәтти сәрибарыл тох кәнү? Әмә уәд аәрмәст афицерты қәмән ахсы? Йә күх қауылна тасы йәхи хуызән салдәттәм? Нафийән Аләджы фәрцы йә бон баци равдисын, паддзах аәмә йә хъузәттә нә мәгүир адәмы кәй қағъын кодтой сәхи хуызән тәригъәддаг адәмәен. Бега йын боны рухсмә йә қәсгом куы фенү, уәд хуымәттәдже нә ахъууды кәнү: «Раст мә цахъхъән уыдзән... Фәлә күнд тәнтъихәй у, удысмаг дзы куына ис, аеви сын сәгуыбын дәр не ‘фсадынц салдәттән».

Уыдәттә, аәдыхтәм цагъары қастана кәсүн, бәрзонд бынэтты чи бады, уыданән сә удыхъәдь сты, аәмә йә Нафи фенүн кодта аивадон аегъдауәй. Уымән ын бирә феххуыс ие ‘рымысгә хъайтар. Әмә кәд литературон критикәмә ардзон нә кәсү, кәд историон удгоймәттәм нә хауы, уәддәр ыл ацы историон уацмысы стыр хәс ис, фәлә Аләджы тәнәгтә уәнгтә нә фәцуудынц, йә хъысмәт ын цы амонд схай кодта, уыңы уәзы бын. Йә Хуыщауы раттә дзуар йә бон бацис кәронмә ахәссын. Стәй йә ахаста, ләгән күндәмбәлү, афтә. Аләджы хуызәттә та қәңәнү хәстү нә дуджы уыдисты, кәд сәдәттә нә, уәддәр дәсгәйттә.

Фәлә, истори күнд зәгъы, афтәмәй стыр, тыхдҗын адәм уәвгәйә, қауылна сахуыр стәм нә кәрәдзийыл хәсүн, нә фыдбони нә кәрәдзийи фарсмә баләууын?

Ацы ахсджиаг проблемә дәр нә айрох фыссәгәй. Әмә күнд хъуамә ахыстаид йә иувәрсты, истори дәр ыл йә қастан куы

аэрәвәрдта, уәд. Истори зәгъы: «Экспедиция Ренненкампфа вызвала тревогу в Северной Осетии. Во избежание подобных акций против северо-осетинских обществ их представители побывали у Ренненкампфа, заверив его в верноподданности северных осетин России». (*История Северо-Осетинской АССР. Т. 1. Дзәуджыхъәү, 1987, 228 ф.*)

Уыцы хъуыддаг Нафи романы рахаста аивадон хуызы, әмәйәм ныккәрзы чиныгкасәджы зәрдә. Ныккәрзы йәм, тәрхъусы бәркъатай, сә кәрәдзийл чи нә хәцы, уыцы адәмән фидән кәй наәй, уый азарәй. Әнәхъән адәм цы, Чеселтәй дәр алчи йәхи къәсы тигъәй хәцы. Әмә домбай кәд сырдты падзах у, уәддәр әй гиенә-бал фәкәны лидзинаг. Байсы йын йә амәддаг.

Үынгәджы бон Хъуырманы зонд, Хъуырманы хуызәттәе хъяуынц. «Хъуырман әдзух хәтәнты хәтыди, цәугәцард кодта». Алцыдәр зоны развлгъяу. Иунәт куы баззадысты, уәд Бегайән әргом кәнни йә хъуыды: «Бега, бирәйә цы кәнис? Тых сыл нә фәуыдзыстәм... Кады мәләт – наә нысан. Афтә куыд нә зәгъой: Ирыстоны ләг нал ис, цагъары къәләт равзәрстый мәләтты раз. Әндәр сын нә бон ницы бауыздән. Уымән та бирае нә хъәуы, дыууә дәр фаг у...».

Уыдон әңгәхъабатыр адәймаджы, йә дзылләйи фәрнәй әмәе фарнән чи цәрь, ахәм ләдҗы хъуыдитә сты. Исчи бакәндән – нырыккон хъуыдитә. Фәлә мәе бон у фидарәй зәгъон: зондджын хъуыды кәдиккон фәнды уәд, алы дугыл дәр фидауы. «Фыдәлты туг» хъәбатыр фәлгонцтә цух наәу, фәлә сә Тъотъоты Хъуырманы фәзынд ноджы рафидауын, ныррухс кәнни. Иннае хъайтарта сә уәзгуытә әмәе сә сәрты кад хъахъхъәнинц, Хъуырман – ирон ләдҗы ном әмәе Ирыстоны фарн. Бәрзондәй уымән зыны. Бәрзонд мард уымән акодта. Бәрzonдыл уымән баззад.

Әмткәй райсгәйә, Джусойты Нафийи роман «Фыдәлты туг»-ы цы аивтәе исынц бәрзонд, уыдон бирае сты: композицион араәзт, идеяе, фәлгонцтә, автор әмәе хъайтарты әвзаг, цаутә әмәе әрдзы афыст, психологон хабәрттә әмәе нывтә, фольклор әмәе ивгъуыдмә эккурстә... Адәймагмә дзы хуымәттәг, армыәвәрдау чи зыны, уыдон дәр, ләмбынәт әркәсгәйә, свәййынц, ныхъхъуыды кәнни кәуыл әмбәлы, ахәм хабәрттә. Сәйраджы сәйраг та – Нафийи фыщаг роман «Фыдәлты туг»-аяй

фенәм, туг әңгәг кәй не ‘мбийы, әмә уый րаргом қәнүны сәрвәлтау фыссәг зәрдәбын, удуәлдай фәллой кәй бакодта, уый тыххәй, уацмис куыддәр рухс федта, афтә йә автор ирон аив литературәйи хуыздәр прозаикты әхсән фидарәй әрцахста зынгә бынат.

Фәлә «Фыдәлты туг»-ы әнтүст әрмәст ууыл нә фәсис. «Фыдәлты туг»-әй ирон прозә размә акодта ахъаззаг къаҳдзәф – уый у әңгәг ирон историон романы райдайән, әмә йә фәдыл расайдта бирә әндәр аивадон-историон уацмыстә.

РІСТІГ – РІСТІВЗАРІН

КЦОЙТЫ Астемыр

БИНОНТЫ СӘФТ

Хәтәлдоны уыди уый. 1937 азы июны иу хурбон нә дуармә ләүуыдтән. Уәд мыл цыди аст азы. Мә фыдыфсымәр Смел бәхыл сцәйциди быдышарай әмә уымә әнхъялмә кастән: ңалынмә уый мидәгәй йә хъуыддәгтә кәна, уәдмәй йын йә бәхыл абадон әмәй дугъы раудазон. Уымәй хуыздәр мәм ницы каст. Иуафон нә тәккә дәле тигъәй әрбазынд иу ләг. Куы нәм әрбахәццә, уәд Смелимә бацин кодтой кәрәдзизүл. Стәй мәнүрдәм раздәхт әмә мәйе домбай къухтәй хәрдмә фелвәста, йә риуы дзыппәй фондз сомы систа, загъета: «Дәхицән-иу къафеттә балхән». Уый уыдис Елуаты Муссә, нәхи хъәуккаг. Зонгәй йә кодтон, фәләй йәм дзурын нә уәндыдтән. Смел ай мидәмә хуыдта, нә къәсәрәй, дам, куыд здәхыс, афтә не ‘мбәлә.

Уалынмә нә уәлхъус аләууыди МАК-ы (Мидхъуыддәгты адәмөн комиссарады) әхгәд сау машина. Рагәппитә дзы кодтой дыууәйә, уә бон хорз дәр нә, иу дәр нә, афтәмәй Муссәйи уәнгтыл фәхәцысты әмәй йә, уәрагай схойгә, машинәйи баппәрстой. Смел джихәй аzzad, йә цәститтә нал систа уыцы машинәйә, ңалынмә хъәуы дәле Алагирьрдәм нә азылд, уәдмә. Смел йә цәссиг нал уәдта, сәргуыбырай баңыди хәдзармә.

Мәнмә диссаг фәкасти Муссәйи әрцахст. Тынг тәригъәд ын кодтон.

Куырттаты комы Цымытийи цардысты дыууә ‘фсымәры – Елуаты Мәхәмәт әмә Хъәвдин. Бирә үот сын уыди. Хохаг бинонтә фыдвадәтты тыхцәрдүйтә кодтой. Үот куыд рәэтысты, афтә сә алчи йә цардвәндагыл цыдис. 1893 азы Муссә бинойнаг әрхаста Хъәдгәронәй Хъараты Сасайы Райгуырди сын үот. Тотырбек – 1895 азы, Доба – 1897 азы, Бибола – 1899 азы. Бинонтә бабирә сты, хорхъуаг аййәфтой. Муссә әмә Агуыбе алы сәрд дәр быдымә цыдысты, әххуырстәй куистой

зәхджынтаем. Боныцъяхтыл сыйст әмәе изәрдалынгтәм – кусгә. Хүым кодтой, тауинаг тыдтой, похцийә ластой, рывтой, фосмәе зылдысты, хос карстой. Фәэzzәг та хор әфснайдтой. Әрәгвәzzәг-иу мыздән райстой хор, нартхор згъәлдәй, ноджы ма фәйнә чысылы картоф, хъәдур әмәе дыргътә. Сәрдәргъы цы бакуистой, уый сын-иу бирәйы фаг не сси.

Бинонтә цәрын куы нал фәрәэстөй, уәд 1900 азы ралыгъысты быдырмә. Зауырбек йә цардәмбалимә Цымытийы баззади цәргәйә. Фәлә Мүссәе, Агуыбе әмәе Бицка Хъәдгәроны әр҆цардысты рәстәгмә. Ам Мүссәйы каистә ног хәдзар скодтой әмәе уырдәм аивтой. Сәе зәронд кәлинаг хәдзары уал сын цардысты Мүссәтә. Бындуронәй цәрыны бар сын нае уыд. Хуытой сәе «рәстәгмәцәрдҗытә». Кәйдәр зәххыл, кәйдәр къумты тыхтухәнтә кодтой. Мүссә әмәе Сасайән ма ам райгүрди ноджыдәр цот: Харитон, Замирәт, Катя, Дебола. Замирәт әмәе Дебола сабитәй амардысты.

1911 азы Хъәдгәроны рәстәгмә цәрдҗытән радтой зәхх Хәтәлдоны комы дымагмә. Доны фәйнәфарс, дам, уәлбылты тар хъәды бәләстә ныццәгъдәнт, бәласы бындзәфхәдтә фәкаләнт, къудзитә, дуртә акаләнт әмәе уым әр҆цәрәнт. Әнәзәхх адәм хәлофәй февнәлтой әмәе алчи йәхицән зәххы хай ныссыгъдәт кодта. Рәстәгмә дзы ныккәндтә сарәзтой, сәе сәртә сын дзалајә бамбәрзтой. Афтә 1911 азы сырәзыди хъәу, радтой йын сәе доны ном – Хәтәлдон. Уыдисты дыууиссәдз хәдзары. Елуаты әфсымәртә дәр ам хицәнәй әр҆цардысты. Кәд сын цыфәнды зын уыдис, уәddәр сәхи амонддожын хуытой.

Революци куы фәүәлахиз, уәд Советон хицауд быдыры зәхх радих кодта, әмәе 1920 азы хәтәлдойнәгтә дәлбылмә әривтой. Уәлбылы ма бazzадысты цәргәйә әрмәст Мүссәйы бинонтә. Уымә гәсгәе йә цәрдҗытә рапхуытой Мүссәты къуыбыр. Се ‘ниә ‘фсымәр Зауырбек дәр хохәй ралыгъди Хәтәлдонмә. 1930 азы Хәтәлдоны сарәзтой колхоз. Тызмәг рәстәг скодта. Кәйдәр хахуыртәм гәсгәе Мүссәйы бинонты ныффыстый «бондҗынтыл». Кәдәй-уәдәй бинонтә сәе гуыбын хор әмәе донәй бафсәстый әмәе ныр сәе фарсәй фәзи. 1931 азы та сәе кулаччытә рапхуытой. Сәе къада куырой сын «Валцовкәйыл» баннымадтой. Фәйнәгкъул саратә, дам, әндәр никәмән ис. Фыццаг, дам, йә хәдзары сәр әмбәрзән дурәй Мүссә бамбәрзта иннәтәй хъауджыдәр. Маргъәй кәрт йемыдзаг уыди. Раst сәе

цыма искәмәй давгә ракодта, уйайу әм азым хастой. Бинонтә сә уалдзәджы күистытә бакодтой. Нартхоры әвзартә зәххәй сә сәр сдардтой. Иу райсом кәрты фәзындысты районы кусәг Магкәты Елхъан, МАК-ы кусәг әмә колхозы дружинниктә әртәйә. Бинонты кәртмә ракодтой. Районы разамынды номәй Елхъан гәххәтт бакости: Елуаты Муссәйы бинонтә сты кулак. Сә хәдзар, фәллой, иууылдәр аборн ләвәрд цәуы колхозмә. Сәхәдәг ардыгәй күйд ацәуой, афтә. Сә фәллойә сын хәссыны бар нәй. Рәстәг сын дәттәм иунәг сахат.

Бинонтән се уәнгтә ‘ркалдысты, Җавдуртау ләугәйә баз-задысты сә мидбынаты. Хъәуы уынгты сә фәкәны МАК-ы кусәг иу дружинникимә.

Адәм куы хүинчъытәй сусәгәй кастысты – хәстәг бацәуын тәссаг уыди. Бинонты хъәуәй федде кодтой. Муссәйы әфсымәр Зауырбеджы ләппутә Гадәкко әмә Хазби хъәдрәбынты сусәгәй азгъордтой, сә размә фесты Дзуарыхъәуы зәххыл. Хәринәгтә, уәләдарәс сын радтой. Семә цыдысты, фәлә сә Муссә парвыста, мыйяг уә исчи куы фена, уәд уә баннымудздысты, зәгъгә. Ләппутә әнкъардәй раздәхтысты.

Райдында лыстәг сәлфынаң кәнин. Муссә хәмпәләй залмы сыйтә рахаста әмә бинонтәй алкәйы дәр әрәмбәрзта. Әрхәндәгәрдәйә цәуынц сә фәндагыл.

Сасайы хо Гуыдиаты Чабә Джызәлә царди. Уыдонмә фесты афәдз. Фәстәдәр Дзәуджыхъәумә аивтой. Уым сә хәстәг Калмантәм әрфысым кодтой – Байаты Чермены уынджы.

Хәтәлдоны Муссәйы хәдзар дыккаг бонрайхәлдтой әмә дзы колхозән быдыры стантае сарәсттой. Сә фәллой колхозмә ләвәрд әрцид. Дзимсоиы ахсынвәнд скодтой әмә йә фәдыл бафтыдысты. Уый дәр әхсәвигон Бухармә алыгъди. Фәдис-гардҗытә дәр загътой, кәд Дзимсо нәй, уәд йә бәсты – Тотыргебег. 1932 азы декабры йә оргәнты кусдҗытә йә хүйссәнәй аластой. Ныппәрстой йә Бутырины уынджы чекайы ныккәндь. Хәтәлдоны колхозонты ‘хсән, дам, контрреволюцион күист кодта. 1933 азы 23 майы әфсымәртү кәстәр Хъазыбегыл сәххәст сәәдз азы. Расть йә гуырән боны Муссә әмә Саса сә цәссыгәй сәхи әхсадтой, афтәмәй нартхоры кәрдзын, цыхт, иу килае царв, карк барәвдзытә кодтой фысымты руаджы. Хъазыбегмә сә радтой, ахәсс сә Тотыргебегән, зәгъгә. Уым рады ләууыд аст адәймаджы. Хъазыбеджы рад куы ‘рхәццә, уәд баләвәрдта

радгәсмә йә дзәкъул, фәлә... Радгәс әй ногәй куы афарста, кәмә йә раттын хъәуы, зәгъгә, уәд ахъуыды кодта, стәй дзәкъул фәстәмә раләвәрдта Хъазыбемә әмә загъта: «Еле-ева Тотырбека Муссаевича расстреляли ночью...»

Мәгуыр Хъазыбег йә гуыраң бол ахәм «ләвар» райста чекайы радгәсәй. Джихәй аzzад, ныффәлурс, базыр-зыр кодта адәргәй. Стәй иә хъәләсы дзаг ныххъәр кодта: «То-о-тыр-бег! Кәм дә, ме ‘фсымәр?’» Йәхәдәгә дзәкъул нызылда әмә йә гыццыл рудзынгыл йә тых, йә бонәй ныщавта. Радгәс әвиппайды фәдис систа, әмә цалынмә салдәттә уынгмә згъордтой, уәдмә йә Хуыцъистаты Ваня, хәтәлдойнаг, амба-хаста рады ләууәг устыты ‘хсән.

Афтә Хъазыбег аирвәзи фыңбылызәй.

Фәстәдәр куыд рабәрәг, афтәмәй уыцы әхсәв Тотырбемә фехстой әртын авд ләджы. Хәтәлдонәй ма дзы баҳаудтой Джелиты Афәхъю әмә Хуыцъистаты Данел. Бинонтә зәрдәдзәф фесты. Куыттой, әндәр цы сәе бол уыд? Саса йә хъарәдҗы марой кодта, йә уәрджытә хоста, царм-буар нал ныууагъта йә уәлә. Хист кәнүни бар дәр нә уыди бинонтән.

Дыууа болы фәстә хәдзармә Хъазыбеджы атурәг фәзынди оргәнты күсәг. Хорз әмә йә хәдзары нә байяфта. Бинонтә хабар зыдтой әмә фәдфәливиынән загътой: «Ләппу дысон Бұхармә аңыд ие ‘фсымәрмә». Уәдәй фәстәмә йә фәдил нал зылдысты. Уыцы бол Хуыцау хорз кодта, әмә сәм баңыди Гутнаты Батырбет, сә хәстәг, хъәдгәройнаг. Ленинграды куыста, ахуыргонд уыди. Хъазыбеджы йемә аласта уырдәм. Ахуырмә йә баңауын кодта Ленинграды дыккәгәм медицином институты күсәг факультетмә. Ләппу дзы фәцахуыр кодта дыууә азы әмә әрдәг. Бәргә хорз цыд йә ахуыр. Фәлә та йә хъуыддәгтә ныссуйтә сты. Сәрды каникулты ссыди сәхимә. Тотырбет әмә Дзимсоны сывәлләттә сидзәрәй бazzадысты. Муссә әмә Саса нал фәрәзтой исқәй къуымты тухәнтә кәнүн. Базәронд сты. Хъазыбег сидзәр сывәлләтти уавәрмә кәсгәйә, загъта: «Әз ахуырмә нал цауын, аңы мәгүүр сабиты дзәгъәл нә ныуудаз-дзынән». Әмә Дзәуджыхъәуы куысты нылләууыд. Сындәг-гай әхцайы капеччытә бамбырд кодта әмә Хъесайы-фырты уынджы Базратәй зәххы хай райста. Зәронд кәләддзаг хәдзар дзы уыди. Ам әрхәдзарон уыдзысты куыд загътой, афтә та ног бәлләх әрциди бинонтыл. Муссә фистәгәй аңыди Хәтәлдонмә,

фенон, дам, ме ‘фсымәрты, цалынмә ма аегас дән, уәдмә. Хъәуы уынгты күйд фәәжәйцыд, афтәй йә бонрәфты оргәнты кусдҗытә ацахстой. Бадти, йә фырт Тотырбек цы ныккәнды уыд, уым. 1937 азы 26 сентябрьы йын стәрхон кодтой дәс азы әмәй йә Сыбырмә ахастой.

Дзимсо Бухары фәрынчын чехоткәйә. Йә уәрдүйә нарағдәр сси, афтәмәй ма Дзәуджыхъәумә ссыд. Иуцасдәры фәстә амарди. Додойаг фесты бинонтә. Тотырбеджы фондз сывәллоны, зәронд мад Саса, дыууә чыңдзы бazzадысты Хъазыбеджы ‘вджид. Уый сывәлләтты къәбәрхъуаг нә баугъята. 1939 азы Хъазыбег әхсәз әмәе ссәдзаздзыдәй ракуырдта Торчынты Нинәйы. Афәздзы фәстә сын райгуырди чызг. Уәдмә хәст райдыдта, әмәе Хъазыбегмә дәр фәсидтысты. Дзәуджыхъәуы фистәг әфсады училищәйы ахуыр кәнин райдыдта. Дыууә мәйи фәстәй йә ратардтой, әууәнк дыл най, зәгъгә. Дыккаг аз та йәм фәсидтысты. Арвыстой йә Грознайы фистәгәфсәддон училищәмә. Фәлә та йә ратардтой уырдыгәй дәр. Зәрдәрисгәйә та рацыди сәхимә. Күисты ныллаууыди, бинонты дардта. 1942 азы та әфсәддон комиссарәй сидты гәххәтт райста. Хәңциди Новороссийски, Кубаны. Ирыстоны арәнтәм әрбахаецә хәст. Хъазыбет архайдта Мәздәдҗы бынмә хәстыты, стәй Мәздәгәй Елхоты ‘хән уацары баҳаудтой. Йемә ма уыди ирәттә. Хъазыбегән иу дыгурон ләппуимә рализдын бантости. Цыдәр амәлттәй слыгъди Хәтәлдонмә. Ам бамбәхст йә фыдыфсымәр Бицкатәм.

Уыцы бонты немыцмә пъәлицәйы күистой хъәуккәгтәй цалдәр ләдҗы, сә галиу цәнгтыл урс хәңцилтә. Немыцаг комендантән әххүис кодтой, арәзтой әмбырдтә алы сыхы дәр. Ссардтой Хъазыбеджы әмәе йәм комендатурәмә фәдзырдтой, загътой ийн: «Советон хицауад уә кулак скодта, уә хәдзар уын байстой, уәхи уын атардтой. Муссә әмәе Тотырбеджы фесәфтой. Рацу махимә кусынмә әмәе дә масть райс...»

Хъазыбет сын загътая «Әфхәрд ләг дән әмәе мәе мәгуурыл уадзут. Хъәубәстәм әз хәрам нә дән, уыдон мын цы рагодтой? Советон хицауадмә дәр әвзәр зәрдә нә дарын. Цәмәй зыдтой Кремлы кусдҗытә, кәмдәр Хәтәлдоны хъәдрәбин мә фыд Муссә царди, уый? Әртә адәймаджы сты, кәй дзыхәй нә фесәфтой, уыдон, әмәе ам күи уаиккой, уәд сын бәргә фенин кәниң, ләг цы у, уый, фәлә әртәйә дәр хәсты сты».

Комендант аәмә йәхъузәттә фарста иумәйаг аәмбырдмә рахастой. Уым ма йын зәрөнд ләгтәй дәр зәгъеджытә фәци, ды, дам, нын куы уай, уәд нын хуыздәр уыдзән. Немың дыл тынгәр әүүәндэзысты, хъаҳхъәндзынә нә.

Афтә та йыл хъысмет галиумә разылд аәмә Хъазыбеджы равзәрстый хицаяәхъеубәстән. Уый уыди 1942 азы ноябрь дыккаг аәмбисы. Иу мәйи фәстә немың тард әрцидысты Хәтәлдонәй. Хъазыбег зыдта, әевыдәй нә бazzайдзән, уый. Аәмә аәртәйә бәхүаәрдоны сбадтысты аәмә аңыдысты сә фыды-уәзәгәй немыңы фәдил. Куы раст кодтой, уәд сә цуры уыдтән аәз, хорз сәхъуды кәнүн. Күйттой сә фәдил хиуәттә: Елуаты Анитә, Мерет, Тося, Базраты Олинка, Варя, стәй ма дзы уыди чидәртә. Хъазыбег дәр куыдта, загъта: «Хәрзбон, мә райгуыраән хъәу Хәтәлдон».

Хъазыбег афтыди Польшәмә, Германмә, стәй та Италимә. Иуахәмә әнәнхъәләджы фембәлди, уацарәй партизантәм чи алыгъд, ахәм ираәттыл: Хъайтмазты Валодя, Кцойты Муссә аәмә Къаболаты Ибрийыл. Фәстагма Австрийы нәхиуәттимә байу сты. Хъазыбегыл уәд сәххәст аәртын дыууә азы. Нәхионтә сә әрбаластой Җәгат Уралмә, уәды Молотовы областмә, Пермәй дыууәсәдә километры дардәр, станцә Половникамә. Ам ма ноджы бафтыд йәхъизәмәрттыл: аәхсәз азы йын стәрхон кодтой. Күиста әвзалыкъаҳән шахтәйы. Иуахәмә поезд Душанбемә ласта дурәвзалы. Хъазыбег вагоны сәр ныннорста йәхі, куыд ничи йә фена, афтә. Душанбемә әрбахәццә әевыдәй. Күистыл нә хәст кодта. Аәртә мәйи рахау-бахауы фәстә аңыд Узбекистанмә. Фәстәдәр ай әрцахстый аәмә та йын ног стәрхон кодтой. 1955 азы 25 октябрь лагерьмә әрбахастой Указ аәмә Хъазыбеджы суәгъд кодтой. Нојбрь йәхъизәмәрттыл сәмбәлди Дзәуджыхъәуы. Йә бирә фыдаәбәтты фәстә йә иунәг чызджы зонгә дәр нал бакодта. 1990 азы февралы Җәгат Ирыстоны прокурормә курдиат баләвәрдтә, җәмәй йын йә фыды хабәртты тыххәй фехъусын кодтайккой. Райста сә ахәм дзуапи:

«12 июня 1989 года на основании ст. 1 Указа Верховного Совета Союза ССР от 16 января 1989 года «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40-х и начала 50-х годов», Елоев Мусса Магометович заключением прокурора СО АССР реабилитирован. Дело по обвинению вашего отца было

сфабриковано бывшими работниками НКВД СО АССР, которые впоследствии были привлечены к уголовной ответственности за нарушение социалистической законности, в частности Кучиев Иван Борисович, бывший начальник Алагиро-Ардонского р.о. НКВД 20 апреля 1940 года Военным трибуналом был осужден к высшей мере наказания за грубые нарушения революционной законности, т.е. производил незаконные аресты и фальсифицировал обвинительные материалы. Начальник подразделения КГБ СО АССР (Желез Г.У.). 12.03.1990 г.»

Иу мәйы фәстә та райста ног дзуапп:

«Уважаемый Казбек Муссаевич!

К дополнениям, сообщенным Вам, о судьбе Елоева Муссы Магометовича, уточняем, что из личного дела заключенного, присланного в КГБ СО АССР Каргапольского УЛИТУ, видно: Елоев Мусса Магометович, 1842 г.р., умер 22 марта 1938 года в Андреевском лагере Няндомского района Архангельской области от воспаления сердечной мышцы и старости в возрасте 96 лет. Захоронен 22 марта 1938 года на кладбище близ деревни Липово. Начальник подразделения: Желез Г.У. 28 апреля 1990 г.»

Йә хистәр әфсымәр Тотырбеджы тыххәй та райста ахәм гәххәтт:

«Справка

от 09.06.1989 г., г. Орджоникидзе.

В соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 16.01.1989 г. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40-х и начала 50-х годов», вынесенное 29 апреля 1933 года в отношении Елоева Тотырбека Муссаевича постановление Тройки ОГПУ СКК отменено и он считается реабилитированным.

Прокурор СО АССР, Государственный Советник Юстиции 3 класса: А. З. Перелыгин.»

Муссәйы зәнәгәй ма иунәг Хъазыбәг бazzад әгас. Цы фыдәбәттә федта, әвәдза, цал хатты касти мәләтәү цәстүтәм! Фәлә уәddәр йә сыгъдәг ирон уды хъомыс нә фесәфта. 92-аздзыдәй цардәй ахицән. Хәдзары фарн абон хъахъяны йә чызг Таимиля йә хъәбултә әмә ма уыдоны хъәбултимә.

УИДАЕТӘ

ҰЫРНӘЕНТАӘ ӘМӘ МӘНГҮҰРНӘЕНТАӘ

- ◆ Куырдты бардуәгтә Куырдаләгон әмә Сафа сты.
- ◆ Куырдаләгон әмә Сафа уәләрвты цәрынц.
- ◆ Әфсәйнагән аләмәты тых Куырдаләгон әмә Сафа дәттынц.
- ◆ Куырдәй хәйрәджытә дард лиздынц.
- ◆ Дзывыр әмә гутон адәмән Куырдаләгон скодта.
- ◆ Куырдаләгон иухуызон ауды мәрдтыл дәр әмә удәгәстыл дәр.
- ◆ Куырдадзы конд мигәнәнты ис уәларвон тых.
- ◆ Куырдмә ис сүсәт тых.
- ◆ Атынәджы кусарты цармәй хуыздәр куынц уайы әмәйе уый тыххәй ләвар кодтой куырдән.
- ◆ Сафа бинонтән фарны рәхис скодта, радта сын ай әмәсын ай ныффәдзәхста, цәмәй йәхъяхъәнной. Куы наә йә базоной бахъахъәннын, уәд бинонтә дәр әмә сә бәркад дәр гәныистон фәуыдзысты.
- ◆ Хәйрәг әфсәйнагәй тәрсү әмә куырдадзмә хәстәг уымән наә цәуы.
- ◆ Куырдаләгоны Сафа сахыр кодта куырды дәсныйадыл.
- ◆ Куырдтә ‘мә зырингуыртән Тутырты сә къухы тых, сә бавнәлд уәларвон тыхтәй хайджын вәййы, әмә цы скәнинц, уыдоны дәр вәййы уыцы тых.
- ◆ Уәйгәнәег йә базайрагәй фыццаг әрыгон наәлгоймагән куы ауәй кәнү, уәд йә базайраг рәстмә уәй әрцәуы цыбыр рәстәгмә.
- ◆ Уәйгәнәджы фыццаг әлхәнәег зәронд ус куы уа, уәд уый фәстә йә хъуыддәгтә хорз нал ацәудзысты.
- ◆ Уәйгәнәег, фыццаг әлхәнәгән цы аргъ фәзәгъы, ууыл йә базайраг куы ратты әнә уәлдай радзур-бадзурәй, уәд йә хъуыддаг хорз ацәуы.

- ◆ Уәйгәнәт фыццаг әлхәнәгәй цы гәеххәттын әхңа райсы, уыдан йә базайрагыл расәрфы. Уәд йә базайрағтә тагъд ауәй уыдзысты.
- ◆ Уәйгәнәгән цәмәй йә базайраг тагъд ауәй уа, уый тыххәй, йә буарәй әддәмә цы ран нә зыны, уырдыгәй хъуынтае ратоны әмә сә айзәры йә базайрагыл.
- ◆ Уәйгәнәтән йә фыццаг әлхәнәг стыр әхңатә күс ратты, уәд йә бон хорз ақәуы.
- ◆ Базаргәнәгыл ңалынмә авд сайды не ‘р҆цәуа, уәдмә сайын нә базондәен.
- ◆ Базайраг дын фыццаг цы аргъ иса, ууыл әй ратт әмә дын иннәтә дәр тагъд әрбауәй уыдзысты.
- ◆ Фыййауән цәмәй йә фосмә бирәгъ ма бавнала афәдзы дәргъы, уый тыххәй йә Тутыры номыл ком бадарын хъәуы.
- ◆ Фыййау Тутыры бонты йә фыстыл дзуар күс сәвәра, уәд ын бирәгъы әфсәртәй хызт сты.
- ◆ Фыййау фыццаг бон йә фос хизмә күс атәры, уәд йемә хәссы саст кәрдзын, цәмәй йә йәхәдәг ма асәтта әмә йә фос ма фембис уой.
- ◆ Цәмәй фыййауән йә фос хизәнуаты әнәхъән әмә әдас уой, уый тыххәй йемә хаста фәрәт әмә йә къодахы кәнә бәласы сагъта.
- ◆ Фос цы скъәты вәййынц, уырдәм цәмәй бирәгъ ма ләбура, уый тыххәй йыл Тутырты әвзалыйә әвәрүинц дзуәрттә.
- ◆ Хорз фыййау, цәмәй йә фос ма фәңәсты уой, уый тыххәй сәм искағы нә уадзы.
- ◆ Фыййауы хай кусарты бәрзәй у, әмә йә бирәгъ дәр нә хәрь.
- ◆ Фыййауән кәнүнц әхсырдиан – сәрмагонд гуыдын, хәбизджен.
- ◆ Кәрдзынгәнәт ус бирә цәры.
- ◆ Кәрдзынгәнәт хыссә змәнтгәйә нә дзуры, кәннод йә хыссәмә йә комытәф цәуы әмә йә къәбәры тых сәфы, стәй Хуыщауән дәр хъыг у.
- ◆ Кәрдзынгәнәт къәбәр конд күс фәуа, уәд хъумә йә арынг бафснайа, кәннод Бынатыхицау йә уәлхъус ләууы.

◆ Кәсагахсәг доны чызджытә әмәе Доңбеттыры хорзәхтәм кувы.

◆ Кәсагахсәг йәе кәсәгтә әрцахсыны хәдуәлвәд куы нымайа, уәд йәе къухы ницыуал бафтдзән.

◆ Кәсагахсәгмә кәсаг хәстәг куы нә фәңәуы, уәд искағы доны баппары әмәе цыма кәсаг әрцахста, уый хуызы йәе раласы. Уый фәстәе йын аәнтысын байдайы.

◆ Хуыйәг ног хъуымац хуыссәныл куы әрәвәра, уәд ын кәнәе әрәгмәе хуыд Җәуддзән, кәнәе та дзы әппындәр ницыуал бахуыйдзән.

◆ Хуыйәг хъуымац къуырисәры куы кәрда, уәд ын нә фәрәстмәе уыдзән.

◆ Хуийгә-хуийын йәе әндах сүйтәе кәмән кәнәи, уыңы хуыйәг бирәе Җәрдзән.

◆ Чызгән йәе къухы хуийгә-хуийын судзин куы уайа, уәд дзы хуийәг уайдзән.

◆ Хуийәг майрәмбоны хуынагмә не ‘вналы – Мады Майрәмән хъыг у.

◆ Хъәддзау ләг-иу хъәды сугтәе куы ракодта әмәе сәе уыңы фәдым куы нә ласта, уәд сын сәе сәрый әвәрдта, зәххәй-иу ың наууы гәбаз систа, уый. Ахәм сугтәе куы бамбыдаиккой, уәддәр сәм ничи бавнәлдтаид, сәе ард сәе уәләе ис, зәгъгә.

◆ Хосгәрдәг ләг-иу мәкъуылтәе куы самадта, уәд сәм җәмәй мачи бавнәлдтаид, уый тыххәй-иу кәрдәгәй гуцъула стыдта әмәе-иу дзы фыццаг йәе хид асәрфта, стәй-иу ай саумәрү стылдта әмәе-иу ай мәкъуылы аттыста. Ахәм мәкъуылмәе ничи бавнәлдтаид, йәе ард йәе мидәг ис, зәгъгә.

АРВИСТОН

ЧИНОВНИК ЦЫ ФÆУА УÆД?

Уәрәсейы президенты администрацийы бәрнөн кусағт Вләдимир Кожин ацы аз майы райдайәны телеуынәнәй радзырда, чиновниктән, дам, сә цард әңцион нәү, хәдтулгәтә, хәдзәрттә, дачәтә дәр, дам, паддзахады нә, фәлә сәхи хардзәй әлхәнның, мәгуыр сә бон. Мәнә цы зәгъынц уый фәдыл зындгонд адәймәгтә.

Юри Норштейн, нывгәнәг-мультиплікатор:

– Мәнмә гәсгә, чиновничи бынат бацахсынмә тырнынц, әппындәр чи ницыхъом у, уыдан. Әмә се ‘нәбондзинад кәй фенкъарынц, уымә гәсгә сә маст фәисынц әппәт адәмәй дәр, уәлдайдәр та сфаәлдыстадон кусджытәй.

Светланә Крючкова, актрисә:

– Кожины ныхәстә иттәг хорз сфидауиккой юмор әмә сатирәй хайады! Цыппәргай минтә йеддәмә чи нә исы, уыцы пенсионертәй курәг дән: фәйнә сомы рауәлдай кәнүт әмә сә чиновниктән байуарут, науәд сыйдәй әмә дойныйә мәлынц, къонатә сын нәй, әмә сыл исты куы ‘р҃әуа, уәд әнәхъән Уәрәсейән дәр йә худинаджы хъәр айхъуысдәни!

Виктор Мережко, сценарист:

– Ай-гъай, мәгуыр сты: Швейцарийы банкты сын капекк дәр нәй, Рублевкәйи дәр дачәтә нә ныззылдтой... Тәригъәддаг сты әңгәгәй дәр: адәмы раз сә әппынәдзух сәхи раст кәнын хъәуы. Уәлдайдәр, әппәтты бәрzonдdәр бынәтты чи бады, уыданы. Нә зынаргъ әмбәстәттә, ныууадзут, дам ма нә нә адыл, ницы, дам, нәм и, стәй, дам, хорз ыстәм, Чырыстийыстән!

Алексей Серебряков, космонавт:

– Утәппәт космонавттәй иунәг әз уыдтән чиновник – Ельцины аххуысгәнджытимә күистон. Уым аегъдауыл хәст, раст адәймәгтә бирә уыди. Фәлә ныры чиновниктәй уый зәгъын мә бон нәу. Әвәджиауы стыр әхчатә исынц, аразгә та мур

дәр ницы кәнүнц. Ірмәст адәмь фәстаг муртә тонынц. Стәй Паркинсоны закъоныл фидар хәэцынц; алы чиновник дәр йәхи хуызән бацәттә кәны әмәй йәх хъуыддәгтә уый әккөймә бар-гъәвь...

Фиппаинаг: Владимир Кожинән йәхи әфтиаг 2009 азы схәццә 17 милуан соммә, афтәмәй йәх официалон мызд у 1,9 милуан сомы. Уымәй дардәр әм ис аст гектары әмәй әрдәг зәхх, цәрән хәдзар, дачә әмәй, йәх фәзуат 463 квадратон метры кәмән у, ахәм фатер.

...Мәгүыр сты чиновниктә, ай-гъай. Цәмәй мәгүыр? Ууыл та алчи йәхәдәг ахъуыды кәнәд...

ЦИТАТАЕТА

* * *

Æз уарзын чысыл адәмты. Æз уарзын чысыл нымәңтә. Дуне фервәзын кәндзысты бирәтә нә, фәлә иугәйттә.

Андре Жид

* * *

Алы ахсәнады дәр ахсджиаг у, цардмә критикон цәстәй чи кәсү, ахәм фәлтәр схъомыл кәнын. Ахәм фәлтәр цы ахсәнад не схъомыл кәна, уым цәркин тәссаг у. Оппозици кәм най, уыцы ахсәнад сәфты фәндагыл ләууы.

* * *

Алцәмәй аххәст ахсәнадмә бәллын тәссаг хъуыддаг у. Æз иу утопийыл дәр не ‘ууәндын. Коммунистты сәйргагдәр рәдыйд, әвәццәгән, уый уыд, алцәмәй аххәст ахсәнад саразыныл сә зәрдә кәй дардтой. Фәлә ахәм ахсәнад никуы уыди. Йә фәлгонц ын әвдыштой Платон, Руссо, фәлә уыдәттә аәрмәст теори әмә утопи уыдышты.

Юстейн Гордер,
номдзыд норвегиаг философ, фыссәг, педагог

* * *

Æрдз йемыйдзаг у алыхуызон ахорәнтәй. Уыдон не сты, зәгъяг, уәд адәймаджы цәстән дуне әнәепп уазал цыдәр фестид, йә уд йә риугуыдыры аәндзыгәй ләууид. Афтә адәмы мыггаг дәр нациты бирә хуызтәй у ахадгә, бәркадджын. Уыдон кәрәдзиуыл әмбәлышынц ног исты хорз миниуджытә райсыны охыл, хәларәй, цәстуарzonәй кәрәдзиуыл сәхи бәттынц, иу иннәуыл ахуыр кәны.

Нацитә сты зәххы фарн, арвәрдыны хуызтау әрттивинц, азәлынц, сә зонд, сә монцтәй дзаг у әмә фидауы дуне. Æппәт уыцы диссәгтил къух ауигъян куыд и? Нацитә, әвзәгтә, традицитә, ағъдәуттә, истори, хәдхуыз миниуджытә фесафынмә

хъуамæ куыд раздахæм нæ тыхтæ? Фыдæлты идеалтæ æнæсæрфат куыд рахонæм, дымгæмæ сæ куыд ныддарæм, арт сыл куыд бафтауæм?

Раззагдæр бæстæты, стæй махмæ дæр нациты ‘хсæн хъаугъя-
тæ кæй руайы, кæрæдзимæ кæй фæвæйынц, уымæн йæ сæйраг
ахкосат у, лæгдыхæй, гуимиры хуызы сæ кæрæдзиуыл кæй ны-
хасынц, хъæбыстæ, батæ, дам, кæнут, зæгъгæ, уый. Алы адæмтæ
хъуамæ кæрæдзимæ тырной сæхигъдауæй, æрдзон уагыл, æмсæр-
æмбар уæвгæйæ, сæр сæрмæ хæстæйæ, иу иннæмæн аргъ кæн-
гæйæ.

Валентин Распутин

* * *

Æнаккаг хицæуттимæ адæм никуы бафидаудзысты. Тохæн
æнæуæвгæ нæй.

Борис Кагарлицкий

«РАСТ ХÆРАМæН – ХÆРИНАГ»

Сергий Кондаков, Александр Малых æмæ Михаил Карпев
цæрынц Уdmуртииы, сты динамонджытæ. Уыдон æргомæй скри-
тикæ кодтой Уæрæсейы патриарх Кириллы. «Max цæхгæрæй
зæгъæм нæ ныхас æмæ курæм: Ды, Дæ Сыгъдæгдзинад, бацар-
хай, цæмæй Дæ адæм уыной уæлдæр хицауады минæвæрттæн
канд арфæтæ æмæ батæ кæнæгæй нæ, фæлæ уыдонæн сæ галиу
митæ хурмæ хæссæгæй дæр». Æртæ сауджыны куыд зæгъынц,
афтæмæй Уæрæсейæн тæссаг у фесæфынæй, уымæн æмæ уд-
варн, уаг, æгъдау ныртæккæ сты бæллæхы уавæры. Кæд кувæн-
дæтты арæзтадимæ падзахад, æфсад, культурæ, бинонты цард
ныронг сæ къахыл не слæууыдысты, уæд уымæн, æвæцæгæн,
йæ сæйраг аххостæй иу у, 70 азы дæргъы большевизмы уацары
чи уыд, уыцы динамонджытæ сæ куысты сахъæттæй кæй нæма
фервæзтысты, уый.

Фыд Серги, фыд Малых æмæ фыд Михайлæн хъыг у, аргъуаны
хæрзиуджытæ, сыгъдæджыты фæлгонцтæ цы ордентыл сты,
уыдон хицæуттæн æмæ бизнесганджытæн æтæр æнционæй, æтæр
рæдауæй кæй уæрстæуы, уый дæр...

Сә хъуыдтыә аәргомәй әмә ныфсхастәй кәй загътой, уый тыххәй әртә сауджыны әвәстиатәй баййәфтой әфхәрд; сә күистәй сә систой, се ‘мкусджытәй сыл чидәртә цыыф калын байдыдтой, әвирихъау адәймәгтә сә рахуыдтой.

Мәңгән наә акәнынц: «Раст хәрамән – хәринаг».

ЦАУТАЕ, ХЪАЕЛДЗАЕГ НЫХАЕСТАЕ

* * *

Фәсвәд хъәумә бафтыдысты туристтә. Әхсәвәрән сын рахастой, иуцасдәр чи аләууыд, ахәм хәринаг. Туристтә уал дзы фәлварәны хуызы радтой куыдзән. Уый сын сә хуын зыдәй ахордта, уәдә цы уыдаид. Бәлләттә куы федтой, ницы йын уыд, уый, уәд уыдон дәр ныфсхастәй февнәлтой.

Дыккаг бон райхъуысти, куыдз, дам, ныххәдмәл. Гъемә дын туристтә дәр катайы куы бацәуиккoy. Бирәтән дзы сә зәрдә хәецә кәнын байдыдта, сә гуыбынтыл ныххәңцыдысты, дизентери наә аәрцахста, зәгъгә. Уайсахат дохтыры бацагуыртой.

Дохтыр сә фәрсы, куыдзы мард кәм и, зәгъгә. Сә фәдисмә хъәуы цәрдҗытәй иу фәзынд әмә афтә:

– Әмә уыцы куыдзы машинә куы скъуырдта. Йә мард ын уартә къанауы ныппәрстой.

* * *

Иуахәмы, дам, Мәләт Дамаскы ‘рдәм араст. Иу бәлләңон ыл амбәлд әмә йә фәрсы:

– Кәдәм тагъд кәнис?

– Дамаскмә. Иу мин адәймагән дзы сә цард рахәссон.

Мәләт фәстәмә куы здәхт, уәд та уыцы бәлләңон йә размә фәци әмә йә фәрсы:

– Афтә куы загътай, мин адәймаджы цард рахәсдзынән, зәгъгә, әмә дын фәндзай мины куы сты.

Мәләт ын афтә:

– Иу мин дзы әз рахастон. Иннәты та – Тас.

* * *

Артем дендҗызы быләй сәхимә аәрбаңыд. Йә мад ай фәрсы:

– Дәүәй уәлдай ма дзы сывәлләттә уыди?

-
- О.
 - Чызджытә әви ләппутә?
 - Әмәй йын цы зонын? Иуыл дәр дзы дарәс куы нә уыд!

* * *

Пысылмон динамонджыты хистәр Маулан Кутбаддинмә иу мәгүүргур әрбаңыд әмәй йын афтә, ахца, дам мын авәр әмәй дә цәрәнбоны тыххәй Хуыңаумә кувдзынән.

– Хуыңау дә куывыттыәм нә хъусы, – дзуапп ын радта Кутбаддин.

– Цәмәй йә зоныс?

– Күндөң цәмәй? Уый дын дә куывыттыәм нә хъусы, – дзуапп ын радта Кутбаддин.

* * *

Иухатт Кутбаддин дзутттыәм баңыди, сә хистәрты сын фәрсү:

- Мән зонут?
- О. Ды дзырдзәугә кувәг ләг дә.
- Уәдә мә дыууссәдз боны хорз фәхынцут, әмәй уын уә дин райсдынән.

Дзуттәйтә ахъуыды кодтой, ахәм разагъды ләг мах дин куы райса, уәд нын пысылмәтты цәстү фәкаджындәр уыдзәни, зәгъгә, әмәй срезы сты. Дыууссәдз боны дәргүй йә цүх ницәмәй уагътой, цы йә хъуыд, уый йын хастой, стәй йын загътой, ныр нын нә дин райс, зәгъгә. Кутбаддин сын афтә, ноджы, дам ма мә дәс боны суазәг кәнүт. Әмәй та йын дзуттәйтә йә фәндыл дыууә нал загътой.

Дәс боны фәстә дзы аәрдомтой, дә ныхасән хиңау разын, зәгъгә.

Кутбаддин сын ахәм дзуапп радта:

- Ныр сымах әдүлүтә не стут? Дәс әмәй дыууссәдз азы пысылмон цәхх әмәй кәрдзын хәрын, уәддәр пысылмон не сән. Сымах та афтә фәнды, дәс әмәй дыууссәдз боны мә кәй фәхынцут, уый охыл дзуттаг куы суайн.

* * *

Иухатт инәлар-фельдмаршәл Потемкин йә дәлбар Львовимә къареты фәцәйцыди Царское Селомә. Хиңау цәуылдәр

мәстү уыд әмәе әдзәмәй бадти. Льевов дәр къуымы нынныгъуылд әмәе, фельдмаршәләй тәрсгәйә, йәе дзыхәй сыйыртт дәр наә хауд.

Потемкин къаретәй куы рахызт, уәд әй Льевов баурәдта әмәе йын ләгъстәтәгәнәга афтә:

- Григори Александрович цәра, иу курдиат мәм ис.
- Цавәр? – дисгәнгә афарста Потемкин.
- Фәндагыл нәм цы ныхәстәе рауад, уый макәмән схъәр кән, дәх хорзәхәй.

Потемкин хъәрәй ныххудт, әмәе уайсаҳат йәе масть аәрбадәл-дзәх.

* * *

Наукәты академийы президент граф Н. Новосильцев әмбырды фәндөн бахаста Аракчеевы каджын уәнгәй равзарыны тыххәй.

- Әмәе цы сгуыхтыты фәеци наукәй? – бафарста Новосильцевы академик Лабзин.
- Паддзахмә уымәй әвваҳсдәр ничи ис, – дзуапп радта президент.
- Уәдә уәд мәнмә әндәр фәндөн ис: каджын уәнгәй равзарәм паддзахы бәхтәрәг Илья Байковы. Уый паддзахмә канд әвваҳс нәу, фәлә ма йәе разәй дәр фәбады, – йәе ныхас балхынцъ кодта Лабзин.

* * *

Зынглонд куыд у, афтәмәй Иван Крылов уыди тынг нард ләг. Иуахәмы уынджы фәңәйцыд, әмәе йәе размә цалдәр арыгон ләппүйе фесты. Куы йәе ауыдтой, уәд фәхъәр кодтой:

- Кәсүт-ма, уәртә цы мигъ әрбаңауы!
- Крылов дәр сәм фәңәрәхст:
- Әмәе хәфсытә уасын байдыдтой.

* * *

Пушкин иу графмә уазәгуаты уыди. Граф диваныл хуыссыд, йәе сывәлләттә та пъолыл хъазыдысты.

– Сашә, экспромтәй ма исты зәгъ, – дзууры Пушкинмәе граф. Поэт дәр дын әвиппайды афтә:

- Детина полуумный лежит на диване.

Графаң уыцы ныхас фәхъыг әмә афтә:

- Әгәр нә ахәцыдә, Александр Сергеевич?
- Үәлләй, нә, – дзуапп радта Пушкин. – Нә мә бамбәр-стай. Әз загътон: «Дети на полу, умный лежит на диване».

* * *

Лидий паддах Крезы исбонән ныккәнән нә уыд. Йә паддахадмә грекъаг куырыхон ләг Солон куы ‘рбацыд, уәд ын Крез фенесин кодта йә галуантә, йә бирә хәзнатә әмә йә фәрссы:

– Мәнәй амондджындәр ма искуы федтай?

Солон ын дзуапп радта:

– А дунейыл әз тәккә амондджындәрыл нымайын афинағ Теллы. Уый уыди сыйғдағзәрдә әмә раст адәймаг, хорз үт схөмымыл кодта, стәй йә райгуырән бәстәйсәрвәлтау хъәбатырај фәмард.

Крезмә Солон цыдәр әнахъинон адәймаг фәкаст әмә та йә бафарста:

– Уәдә мән амондджыныл нә нымайыс, нә?

Паддахы зәрдәхудт райсын әй нә фәндыд әмә уазәг афтә:

– Амондджын рахонән ис, йә царды бонтә кәрәй-кәронмә әнәмасстәй чи арвыста, ахәмы. Нырма йә цард разәй кәмән ис, ахәмы амондджын хоныныл тагъд кәнын нә хъәуы.

Уәдәр Крезы зәрдә фәхудт йә уазәгыл, фәлә Солон раст разынд. Иуңасдәр рәстәджы фәстә Крезыл фәуәлахиз Персы паддах Кир, уацары йә райста әмә ыйын марыны тәрхон рахаста: хъуамә йә арты басыгътаиккй. Әмә дын уыцы сахат Крез куы фәхъәр ласид: «О Солон!»

Кир әй бафарста, кәмә, дам, сидыс дә мәләтты сахат, әмә Крез дзуапп радта:

– Грекъаг куырыхон ләтмә. Уый мын кәддәр афтә загъта, ңалынмә, дам, адәймаг әғас у, уәдмә хъуамә йәхи амондджын ма хона, уымән әмә нә зоны, сомыбон әм цы кәссы, уый.

Уыцы хъуыды Персы паддахы зәрдәмә афтә тынг фәцыд, әмә Крезы нал амардта.

Афтә разагъды Солон фервәзын кодта рәузонд паддахы.

*Әвәңңәгән, хамелеон дәр юмор әмбары.
Кәд наем йе ‘взаг уый тыххәй әвдисы...*

КРИЗИС

- Цы ‘рпыд, Адамыхъо, куы ризыс?
- Фәедис! Фәлиуырда ныл кризис!
О, түгдзых сау кәфхъуындар, иблис,
зәхх әмәр арвыйас - глобалон -
ныххуырста адәмымл йә хъалон.
- Мәгуырән йе уәнджы цы рис ис,
гъе ууыл бафтыдта ма кризис.
- Фәлә на түгцъиртәм цы ис ис, -
әмхасән бакодта сәм кризис.
- Дәу дәр куы алхъывтаид кризис,
гъе уәд әмризәджы нырризис,
әегас дуне дәс сәрүл сисис,

дæ сæræй къæхты онг нырриссис
æмæ сывæллоуу ныттъизис.
О кризис, сау емынæ, ибليس,
дæ номы, де скойы дæр низ ис.
О кризис, удхæссæг глобалон,
нæ уæнгæл, ахæсса дæ халон
æмæ зæгъа: «Цæй ныр æвналон...»

Ныр та уал... Рахæсс-ма дæ балон:
мæ мастыл карз арахъхъ æркалон.

Бес-Уæгъуыр

Цъары фәрстыл:

2. Мад йæ сабитимæ. Зимбабве.
3. Цъасс. Петры кувæндонмæ фæндаг. Иордани.
4. Цъассы чи нынныхст, ахæм дур. Норвеги.

* * *

Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Марина КИРГУЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия по Южному Федеральному округу.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00038 от 30 декабря 2010 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна, уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы къухфыстыкæт цæуы, уыдан редакци рецензи нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

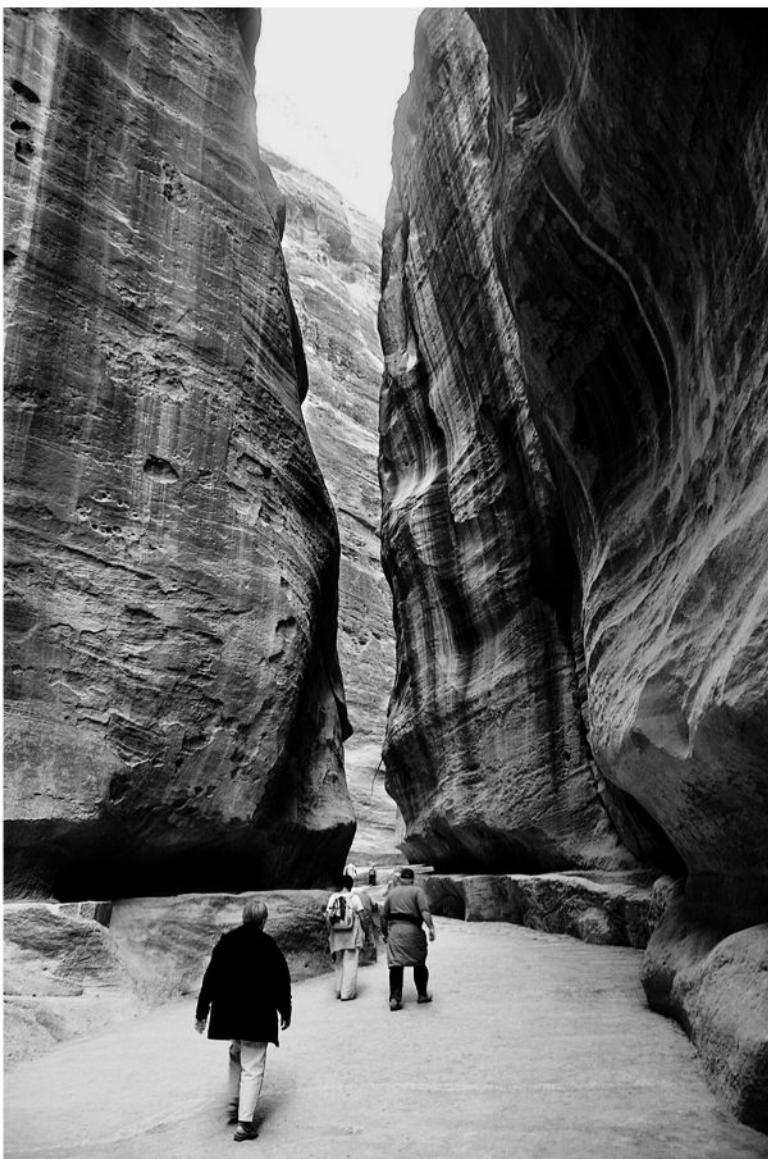
*Учредители: Министерство культуры и массовых коммуникаций РСО-Алания,
Государственное учреждение «Литературно-художественный
и общественно-политический журнал «Мах дуг».*

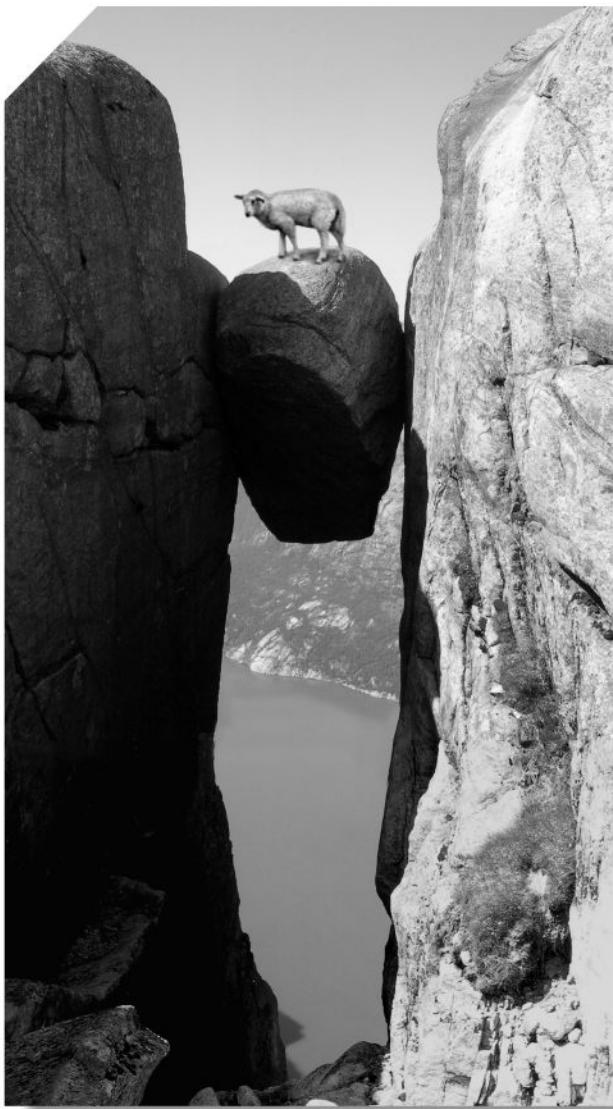
*Подписано к печати 27.06.11. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта MyzL. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1100 экз. Заказ № 275. Цена свободная.*

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.

E-mail редакции: mahdug@mail.ru. Тел. 25-09-64; 25-09-74; 25-22-47.

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

Индекс 73247